

В.С. Ратніков

**Філософія:
стислий конспект лекцій
з тестами, завданнями до самостійної роботи
та словником основних понять і термінів**

Частина I

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

В. С. Ратніков

ФІЛОСОФІЯ:

**СТИСЛИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З ТЕСТАМИ, ЗАВДАННЯМИ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ
ТА СЛОВНИКОМ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ**

Частина I

Рекомендовано
посібник для студентів

3388-140

ЮЗЯ73

Р 25

2002

Ратніков В.С. Філософія.

як навчальний

Вінниця ВДТУ 2002

Рецензенти

М.А. Ожєван, доктор філософських наук, професор

П.Л. Куліш, кандидат філософських наук, доцент

І.О. Головашенко, кандидат філософських наук, доцент

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих технічних навчальних закладів (лист №14/18.2 – 1009 від 13.05.2002р.)

Р 25 В.С. Ратніков Філософія: стислий конспект лекцій з тестами, завданнями до самостійної роботи та словником основних понять і термінів. Частина I. Навчальний посібник. – Вінниця: ВДТУ, 2002. – 109 с.

Даний посібник охоплює першу частину нормативного курсу філософії. Крім предмета філософії, її специфіки й основних функцій, розглянута проблема буття як одна з трьох фундаментальних проблем філософії (крім проблеми людини і проблеми суспільства). У рамках проблеми буття розглянуті концепції детермінізму і діалектики. Представлено короткий історичний екскурс розвитку світової філософії, а також становлення і розвитку філософської думки в Україні. До кожної теми дані проблемні питання і завдання для самостійної роботи. Завершує посібник короткий словник основних філософських понять і термінів.

Посібник призначений для студентів усіх спеціальностей.

ДАНІ ПРО АВТОРА

Ратніков Володимир Сазонович – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Вінницького державного технічного університету. Працює у Вінницькому державному технічному університеті з 1979 р. Освіту одержав навчаючись в Томському й Ужгородському університетах спеціалізуючись з теоретичної фізики. З 1975 по 1978 р. – в аспірантурі Інституту філософії АН УРСР з філософських питань природознавства, а з 1990 по 1993 р. – у докторантурі по кафедрі філософії і методології науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. У 1979 р. захистив кандидатську, а в 1998 р. – докторську дисертацію з філософії науки.

Викладацьку роботу автор веде з 1971 р. Останні роки крім загального нормативного курсу філософії автор веде спецкурс «Філософія науки і техніки» для магістрантів. На основі досвіду проведення цього спецкурсу був виданий навчальний посібник «Основи філософії науки» (Вінниця, 1999).

Сфера наукових інтересів автора - філософія і методологія науки, епістемологія, філософія техніки, аксіологія науки, історія науки. Опублікував більш 50 друкованих праць, у тому числі монографію «Физико-теоретическое моделирование: основания, развитие, рациональность» (Київ, 1995), розділи в колективних монографіях: «Философский анализ особенностей развития современного естествознания» (Київ, 1984); «Развитие оснований физической теории» (Київ, 1989); «Революционные сдвиги в современном физико-математическом познании» (Київ, 1992) і ін.

ПЕРЕДМОВА

Останнім часом як в Україні, так і за кордоном видано чимало підручників з філософії. Серед загальних їхніх відмінностей від підручників, виданих до 1991 р., можна відмітити все меншу їх «ідеологічність». Адже раніше філософія викладалась як діалектико-матеріалістична філософія, а інші філософські концепції розглядалися в оцінному плані, через призму так званого принципу партійності. Тепер же студента ми знайомимо зі світом філософських систем і концепцій, прилучаємо його до філософського способу збагнення навколишнього світу, що включає різні прийоми критичного мислення. А діалектико-матеріалістична філософія в цьому плані розглядається тепер як один з елементів світу філософії, досить строкатого різноманіття філософських концепцій і систем.

Основна ідея, що автор прагнув провести через весь курс, – це ідея раціональності філософії. З цією ідеєю тісно пов'язана гуманістична орієнтація філософії і взаємодія її з наукою.

Тематичний план курсу в загальному відповідає «Навчальній програмі нормативної дисципліни для вищих закладів освіти: Філософія» (Київ, 1997). За винятком теми 8 (яка повністю винесена на самостійне вивчення) усі теми викладені з достатньою повнотою. При викладі лекційного матеріалу в посібнику настільки малого обсягу автор переслідував принаймні дві мети: а) викладати найбільш важливі аспекти теми і б) викладати, по можливості, коротко. При цьому виклад усе-таки вийшов у деяких місцях недостатньо конкретним і недостатньо ілюстративним. Автор усвідомлює це і сподівається, що читач заповнить цю прогалину, звернувшись до інших джерел, посилання на які мають ся наприкінці кожної теми, а також даються в ході викладу (в квадратних дужках) (див.: «Бібліографічні посилання» в кінці тексту посібника).

Зважаючи на те, що освоєння філософії багато в чому пов'язано з засвоєнням її понятійної мови, автор вважав за потрібне акцентувати увагу на роз'ясненні змісту ключових філософських категорій як при викладі відповідних тим, так і в короткому «Словнику» наприкінці книги.

Самостійна робота над курсом філософії не повинна обмежуватись лише засвоєнням даного конспекту та інших супутніх йому матеріалів. Необхідно також доопрацювати відповідні питання теми і за відповідними фрагментами першоджерел.

Автор висловлює щирю подяку колегам по кафедрі філософії ВДТУ і рецензентам за цінні зауваження, зроблені під час обговорення даного посібника.

ЗМІСТ

Розділ I. Вступ.....	6
Тема 1. Філософія, її предмет і основні функції.....	6
Розділ II. Основні етапи і течії в історії філософської думки.....	17
Тема 2. Філософія від античності до середини XIX століття.....	17
Тема 3. Основні філософські напрями XX століття.....	30
Тема 4. Становлення та розвиток філософської думки в Україні.....	44
Розділ III. Проблема буття.....	50
Тема 5. Буття і матерія.....	50
Тема 6. Детермінізм.....	59
Тема 7. Діалектика.....	67
Тема 8. Філософські аспекти відношення людини до природи.....	80
БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ.....	86
КОРОТКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ.....	88
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ПОВНОГО КУРСУ.....	103
ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ З ФІЛОСОФІЇ.....	104
ПІДРУЧНИКИ ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ, ВИДАНІ ЗА ОСТАННЄ ДЕСЯТИЛІТТЯ.....	106
ФІЛОСОФСЬКІ СЛОВНИКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ.....	107

Розділ I. Вступ

Тема 1. Філософія, її предмет і основні функції

1. Світогляд, його структура, рівні, види
2. Філософія як світоглядне знання
3. Філософія і наука
4. Основні функції філософії

Ключові терміни і поняття: філософія, світогляд, світовідчуття, світорозуміння, міф, релігія, наука, повсякденний світогляд, матеріалізм, ідеалізм, дуалізм, плюралізм, онтологія, гносеологія, аксіологія.

1.1. Світогляд, його структура, рівні, види

Термін «філософія», як і багато інших філософських термінів, – грецького походження і позначає найчастіше «любов до мудрості». Але перш, ніж говорити про мудрість, має сенс обговорити взагалі способи освоєння світу людиною, а також загальне поняття, що виражає відношення людини до світу, – поняття світогляду. Такий підхід має сенс ще і тому, що філософія – лише одна з форм (видів) світогляду, причому історично не перша.

Існує принаймні три способи освоєння світу людиною. Перший – це практичне освоєння світу, наприклад, у процесі трудової діяльності. Другий – це теоретичне (наприклад, математичні чи логічні міркування) і духовне (наприклад, осмислення Бога) освоєння світу. Третій – це духовно-практичне освоєння світу людиною. Світогляд – це саме духовно-практичне освоєння світу.

Під світоглядом звичайно мається на увазі система поглядів на світ і місце в ньому людини. Предмет будь-якого світогляду – відношення людини до світу.

Відношення людини до світу – винятково різноманітне і багатоаспектне, що впливає на складність світогляду як системи. У цій системі можна виділити такі найбільш важливі компоненти (підсистеми):

а) буттєвий компонент (у філософії його називають онтологічним). Предметом обговорення тут виступають такі питання, як: Світ існував вічно, чи був кимсь створений? Світ кінцевий чи нескінченний? Що лежить в основі теперішньої світобудови? Яке джерело руху у світі (що рухає світом)? Чим визначається розвиток? та ін.

б) пізнавальний компонент (відповідно, гносеологічний), що припускає розгляд не стільки самого світу, скільки його пізнання. Це питання

типу: чи є границі пізнання (чи все у світі пізнається)? Які існують способи збагнення світу людиною і які з них найбільш ефективні? Що значить знати? Що таке істина? Яке співвідношення знання і віри? і ін.

в) **практичний** компонент, який відбиває ту сторону відношення людини до світу, що пов'язана з предметною діяльністю людини, а не з його духовно-теоретичним способом освоєння світу (наприклад, мисленням). Це і життєвий досвід людини (навички, норми, рецепти і т.п.). Тут важливіше не слово, а справа, практичне застосування знань і досвіду.

г) **ціннісний** компонент (чи мовою філософії – аксіологічний), що визначає значимість для людини якого-небудь об'єкта чи події у світі. Це питання типу: Що краще (важливіше, гарніше, цікавіше і т.п.) – А чи В? Вчинок А – злий чи добрий? Відкриття атомної енергії – це благо для людства, або шкода? та ін. У цьому плані світогляд включає норми, ідеали і цінності, що програмує життєві світоорієнтації людей.

Необхідно відзначити, що ці чотири основних компоненти світогляду тісно взаємозалежні і забезпечують йому цілісність. Однак світогляд – не статичне утворення, і тому можна говорити про різні рівні його зрілості, досконалості. На більш низькому рівні (його часто називають **світовідчуттям**) мають на увазі чуттєво-емоційну сферу людського буття, соціально-культурні традиції і соціально-психологічні стереотипи, думки, оцінки, однак без належного їхнього осмислення. Коли ж наші думки, оцінки і вчинки ґрунтуються на знаннях, коли судження наші аргументовані, обґрунтовані (наприклад, посиланнями на наукові теорії чи закони), коли ми здатні критично осмислити свій досвід і знання – такий рівень світогляду звичайно називають **світорозумінням**. Забігаючи вперед, відзначимо в цьому зв'язку, що одна з задач (і орієнтацій) філософії – допомогти людині в удосконалюванні свого світогляду, у доведенні світогляду до рівня світорозуміння.

Тепер – про **види** (історичні типи чи форми) світогляду.

Філософія виникла більш двох з половиною тисяч років тому. Однак вона не є історично першим видом світогляду: до неї існували міф і релігія (хоча питання про те, що виникло раніше – філософія чи релігія – дотепер не вирішено однозначно).

Міф (міфологія) – це такий вид світогляду (що існував вже в первісному суспільстві), за якого світ розглядається як єдиний живий організм, а земні, природні сили наділяються душею, здобуваючи нерідко надприродний характер. Міф зв'язаний з фантастичним описом дійсності і тому близький казкам, легендам, переказам і т.п. Міф є певним узагальненням тих чи інших явищ природи і суспільства. Наприклад, Деметра, як персонаж відповідного давньогрецького міфу, є символічним узагальненням землеробства, узятого в цілому, а Посейдон – символічним

образом моря, усіх морів і зв'язаних з ними явищ. Однак всі узагальнення в міфі не виходять за рамки чуттєвих уявлень. У цьому змісті міф принципово відрізняється від науки і філософії.

Релігія (релігійний світогляд) виникає як своєрідне витіснення міфів, їх «удосконалення», уніфікація (тобто має місце прагнення до об'єднання, приведення до єдиного початку). Релігія – такий вид світогляду, у якому дійсність представлена у фантастичних образах, шляхом уведення надприродних властивостей і сутностей. На відміну від повсякденного досвіду, релігія є ієрархічною системою. Ієрархічним центром монотеїстичних релігій є Бог. У логічному і понятійному відношенні релігія – більш розвинута система, ніж міф: вона включає не тільки різноманітні чуттєві образи, але й абстракції досить високого рівня розвитку. На відміну від науки, релігія оснований не на знанні, а на вірі; у суспільстві релігія функціонує за посередництвом церкви (де, наприклад, відбуваються обряди, ритуали і т.п.) і інших об'єднань віруючих.

У порівнянні з релігійним і міфологічним світоглядом особливе місце займає науковий світогляд, що являє собою специфічне (наукове) знання про світ і місце в ньому людини. Це знання, яке крім системності характеризується об'єктивною істинністю, предметною визначеністю, наявністю особливих форм своєї організації й особливих методів одержання такого знання. Цей вид світогляду сформувався порівняно недавно, пізніше міфології і релігії.

Можна також говорити і про інші види світогляду (художній, політичний і т.п.), але серед усіх видів нас насамперед буде цікавити філософський світогляд, розкриттю змісту якого у всьому різноманітті його аспектів і буде присвячений наступний виклад.

Філософія виникає на певному етапі історичного розвитку суспільства як своєрідне «подолання» міфу і релігії. Іншими словами, філософський світогляд істотно відрізняється від міфологічного і релігійного типів світогляду. Чим же?

Насамперед, він відрізняється тим, що це раціоналізований світогляд, із пріоритетом розуму над почуттями, знання – над думками і вірою. По-друге, якісно змінюються способи пояснення світу: світ тепер намагаються пояснювати таким, яким він є насправді, а не приписуючи йому (як це робилося в міфології) риси і властивості йому не властиві.

Носій світогляду – людина, що живе в суспільстві і культурі, в історично конкретному їх стані. Тим самим світогляд – це суспільна самосвідомість людини; він визначає ціннісну орієнтацію людини у світі, відбиває дійсність крізь призму її (людини) цілей і інтересів.

На відміну від світогляду, що виникає з практичного відношення до світу, і є способом його «практично-духовного» освоєння, філософія і наука

виникають з теоретичного, тобто пізнавального відношення, коли воно історично виділяється у відносно самостійну сферу діяльності людини.

1.2. Філософія як світоглядне знання

Як уже відзначалося, філософія виникає на певному етапі розвитку суспільства. Які ж причини її виникнення? Виділимо дві основні – гносеологічну і соціокультурну.

Гносеологічна причина пов'язана з незадоволеністю прийнятими прийомами пояснення світу. З гносеологічної точки зору філософія виникає як своєрідне «подолання» міфу за допомогою зміни способів пояснення навколишньої дійсності. На відміну від міфологічного, філософське пояснення не зв'язане з приписуванням світу не властивих йому якостей і ознак, а намагається пояснювати світ, виходячи з нього самого, таким, яким він є насправді. У цьому способі вже проглядаються елементи наукового підходу, наукового пояснення світу.

Із соціально-культурної точки зору філософія виникає в процесі розкладання первісно-общинного ладу і становлення рабовласницького суспільства, у якому після поділу праці, що відбувся раніше, сформувалися умови, що забезпечили існування і розвиток особливої верстви людей (вільних громадян), які займалися переважно інтелектуальною працею і любили мудрість (тобто філософів).

Першою формою філософського знання була **натурфілософія**, що містила міфологічні і релігійні уявлення про світ. В міру розширення й удосконалювання знань відбувалася спеціалізація натурфілософських знань. З натурфілософії поступово стали відокремлюватися конкретні наукові дисципліни – математика, астрономія, фізика. Як не парадоксально, у процесі такої диференціації знань філософія не тільки не «розгубила» свій предмет, але, навпаки, уточнила його. Наприклад, вивчаючи рух, філософія тепер не розглядає його конкретні прояви, а займається обговоренням його загальних, фундаментальних питань – про загальні причини руху, його суперечності, про співвідношення руху і розвитку і т.п.

Становлення філософського знання в процесі такої трансформації натурфілософії супроводжується також **раціоналізацією** світогляду. При цьому перевага віддається не думкам (поглядам), а **знанням**, одержуваним із самоціллю доказу, аргументації, критичного осмислення дійсності і висловлюємим мовою особливих, дуже загальних понять – **філософських категорій** (докладно про категорії мова йтиме далі, у темі 7). Тим самим відбувається **переорієнтація на теоретичний спосіб** освоєння світу.

Філософський світогляд як теоретична форма відношення людини до світу, що виражає орієнтацію людського розуміння і діяльності, піддається

змінам. Наприклад, арістотелівсько-теологічний погляд на світ епохи Середньовіччя змінився в Новий час детерміністським поглядом на світ, у формуванні якого велику роль зіграли наукові знання (про детермінізм - див. далі в темі 6.).

Окрім відзначеної ознаки теоретичності філософії (що означає: пріоритет знання у порівнянні з думкою (поглядом); раціональність; аргументованість; доказовість; розвинута концептуальна мова), вкажемо ще на одну її специфічну рису – її особливий зв'язок з практикою. Звичайно теоретичне протиставляється практичному; однак це не означає, що філософія не пов'язана із життям, з практикою, хоча вона і не потребує, наприклад, експериментальної перевірки власних положень. Практика трактується нею частіше у більш широкому сенсі, ніж це має місце, наприклад, у марксистській філософії (детальніше про практику див. у ч. 2, темі 11).

У сучасному, надзвичайно складному динамічному і суперечливому світі людині дуже важливо мати розвитий, цілісний і стійкий світогляд. Особливо це важливо людині, діяльність якої пов'язана головним чином із суспільною роботою (керування, політика, бізнес і т.п.). Зокрема, дійсний політик – той, світосприймання і світорозуміння якого підлягає соціально значимим цілям і цінностям, а не особистим, приватновласницьким (влада заради особистого збагачення).

Таким чином, філософія – це теоретична форма світогляду, яка має такі фундаментальні властивості:

а) універсальність;

б) орієнтація на корінні питання буття, на граничні його підвалини;

в) критичність, рефлексивність.

Під універсальністю розуміється та обставина, що філософський світогляд має відношення до природи, суспільства і до духовної сфери (свідомість, пізнання тощо).

В якості корінних питань буття виступають такі, як питання про початок всього існуючого, питання про вічність і нескінченність, про життя людини тощо. Порівняно недавно ці корінні питання філософський світогляд тісно пов'язував з так званим основним питанням філософії, тобто з питанням про відношення мислення до буття, свідомості – до матерії.

Проте так сформоване питання має смисл не для будь-якої філософської системи (про це буде йти мова в темі 2 і далі), а лише для філософських систем типу системи Гегеля.

Це питання має фундаментальне значення в марксистській філософії і пов'язане з відповідним принципом партійності, його можна розглядати і в наш час, проте, швидше, в дидактичному плані; в навчальних цілях – як засіб,

який допомагає класифікувати філософські системи на перших етапах їх освоєння.

Під рефлексією розуміється критичне осмислення людиною власної діяльності, її результатів і наслідків. При цьому, якщо таке осмислення ведеться на основі філософських категорій і принципів, то ми маємо справу з філософською рефлексією.

Таким чином, специфіка філософії – не стільки в об'єкті (що саме вивчається, розглядається), скільки в способі його розгляду. Як не раз підкреслював в свій час Р.Декарт, філософствувати – значить сумніватись.

1.3. Філософія і наука

Питання про те, чи є філософія наукою, відноситься до розряду таких питань, на які дати категоричну однозначну відповідь, одну відповідь на всі часи, неможливо. Існує дві крайні позиції з цього питання. Одна з них проголошує філософію наукою; наприклад, як це мало місце в епоху панування марксистської філософії. Остання прямо визначалася як наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення.

Інша ж позиція протилежна: філософія – не є наука у сенсі природничих наук; це особливий тип духовної діяльності, духовного «виробництва» закономірних зв'язків, і не обов'язково законів природи. До такої позиції можна віднести, наприклад, екзистенціалізм, та й взагалі антисциєнтистські орієнтовані філософські системи [Про антисциєнтизм – див. нижче в темі 3 (п. 3.1.)]. Однак в обох випадках не завжди ясно, про яку науку мова йде, які критерії науковості маються на увазі. Тому більш продуктивною і більш адекватною існуючому стану справ у філософії представляється проміжна, мов би «усереднена» позиція: по-перше, вважати філософію не наукою у розумінні природничих наук і, по-друге, визнати наявність у філософії певних рис і особливостей, спільних з наукою (будь-то природничою чи соціально-гуманітарною). Виділимо ж ці загальні риси:

1. Системність. Наука протягом усієї своєї історії – це упорядковане знання, елементи якого (факти, закони, гіпотези і т.п.) зв'язані один з одним. Також і будь-яка філософська течія рано чи пізно оформлюється в систему філософського знання, тобто в упорядковану цілісну сукупність взаємозалежних елементів (ідей, концепцій і т.п.), наприклад, емпіризм, раціоналізм, екзистенціалізм, позитивізм і т.п. З кожним значимим філософом асоціюється своя філософська система (система Канта, система Гегеля і т.п.).

2. Раціональність. У першому наближенні під раціональністю мають на увазі визнання високої значимості розуму, логіки, порядку в діяльності людини й у її міркуваннях про своє воління і діяльність. Іншими словами,

перевага віддається порядку, чіткості і послідовності Розуму, а не стихії, невизначеності, розмитості почуттів, відчуттів, вражень...; більш цінується знання, а не думка. Прихильники ідеї раціональності вважають, що життя людини і суспільства більш успішне в тому випадку, якщо воно організовано розумно, коли цінується стабільність, стійкість, передбачуваність, коли усвідомлюється (людиною і суспільством) важливість цих особливостей як для матеріального, так і для духовного життя. У цьому плані так само, як у науці теоретичний рівень пізнання вважається більш зрілим, більш високим (ніж емпіричний), так і у філософії раціоналістський спосіб збагнення світу є пріоритетним у порівнянні з іншими способами (наприклад, інтуїтивним, містичним і ін.). Нагадаємо, що філософія вище визначалася як **теоретична форма світогляду**.

3. Істинність. Як наука, так і філософія в усі періоди своєї історії високо цінували цю властивість знання; інша справа, що під істиною різні філософські системи розуміли не одне і те ж. Докладно про це ми будемо говорити в темі 10, де буде спеціальний параграф, присвячений цьому фундаментальному філософському поняттю.

4. Культурна значимість. Як філософія, так і наука є частиною культури, якщо останню розглядати як людську діяльність, що виробляє духовні цінності (насамперед у вигляді знань). Гегель називав філософію «квінтесенцією культури».

Серед рис і особливостей, що відрізняють філософію від науки (у сенсі природничих наук), відзначимо такі:

1. Необхідність у філософському знанні «людського виміру». Справа в тім, що однією з найважливіших рис наукового (у тому числі і природничонаукового) знання є об'єктивна істинність, тобто незалежність його змісту від суб'єкта (людини і людства); філософське ж знання, оскільки це світоглядне знання, містить у собі – явно чи неявно – відношення людини до дійсності. Так, математичний, фізичний чи психологічний текст, присвячений, наприклад, простору, не містить (і не повинний містити) посилань на суб'єкта, людину; філософський же текст містить такі вказівки: наприклад, з нього можна довідатися, чи є простір об'єктивною властивістю, або властивістю суб'єкта, або такі особливості можна виявити після деяких реконструкцій цього тексту.

2. Плюралізм, пріоритет різноманіття над єдністю й уніфікацією. Під плюралізмом мається на увазі рівноправність різних концепцій, точок зору з того самого питання. Так, про природу (походження і сутність) простору у філософії існує (і ми будемо говорити про це докладніше в темі 5) декілька концепцій – субстанціальна, реляційна, апіорістська й ін., у той час як, наприклад, поняття евклідового простору – одне-єдине, загальноозначує (має загальне визначення), і воно може використовуватися не тільки в

математиці, але й у фізиці, біології, кібернетиці і т.п. Незважаючи на диференціацію знань, у науці одночасно підсилюються об'єднавчі і інтегративні процеси, тенденція до єдності знання. У філософії ж, хоча в окремих випадках такі тенденції і відчувалися (Р.Декарт, Г.Лейбніц, Г.Гегель), однак у XX в. ці тенденції втратили свій пріоритет; розмаїтість переважає тепер над єдністю.

Філософія – це винятково різноманітний світ філософських систем і концепцій, що має внутрішньо притаманний йому соціокультурний вимір. Можна говорити про французьку, німецьку, англійську філософію, однак неприпустимо, наприклад, говорити про французьку математику, німецьку фізику і т.п. Можна, звичайно, знаходити розходження в історії розвитку фізики у Франції й у Німеччині, але зміст фізичних законів один-єдиний і загальнозначущий.

3. Принципова відкритість, незавершеність філософських систем.

У науці, крім законів і теорій, існують також і такі форми знання, як проблеми і задачі. Практика наукової діяльності пов'язана з розв'язанням проблем і задач. Наукову теорію нерідко називають системою, що дозволяє вирішувати наукові задачі. Успіх теорій, та й науки в цілому, визначається кількістю і якістю вирішених проблем і задач.

У філософії ж – інша картина. Філософи вже давно зрозуміли, що остаточного (істинного на усі часи) рішення фундаментальних філософських проблем не існує. З кожною новою епохою можливий (і дійсно відбувається) перегляд колишніх рішень; і це – цілком нормальна ситуація у філософії. Такі проблеми, як проблема істини, проблема співвідношення добра і зла, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, проблема природи краси та ін. відносяться до розряду вічних проблем людства.

1.4. Основні функції філософії

Питання про функції філософії – підсумкове питання даної теми, завершує обговорення філософії як особливого світогляду, співвідношення філософії і науки, особливостей філософського знання. Питання про функції філософії – це також питання про її призначення, про її роль у житті людини і суспільства. Серед її функцій виділимо найбільш важливі.

Світоглядна функція припускає розгляд філософії (що є досить зрілою, теоретичною формою світогляду) як умову вдосконалювання світогляду людини, виведення її з рівня світовідчуття на рівень світорозуміння. Про цю функцію досить докладно вже йшла мова раніше.

Гносеологічна функція припускає розгляд філософії як вчення про пізнання. В кожній досить розвинутій філософській системі є спеціальний розділ (правда, він може і не бути виділений явно), присвячений виявленню закономі-

мірностей пізнавального процесу, виявленню можливостей і меж пізнання, співвідношенню почуття і розуму в пізнанні і т.п. Такий розділ називають звичайно гносеологією, на відміну, наприклад, від онтології як філософського вчення про буття. Останнім часом використовують частіше термін “епісте-мологія”, що відбиває вплив англо-американської і французької культурної і мовної традиції, у той час як термін “гносеологія” ближче до німецькомовної філософської традиції.

Методологічна функція припускає розгляд філософії як особливий метод пізнання і як особливий засіб осмислення дійсності. Тим самим можна говорити про власне філософські методи (наприклад, діалектика) і засоби (рефлексія, категоріальний апарат і т.п.). Арсенал філософських методів і засобів розглядається філософією в спеціальному розділі, названому методологією, використовуючи також порівняння, зіставлення з неформальними методами і засобами. Серед філософських методів окрім діалектики можна відмітити, наприклад, феноменологічний і герменевтичний (див. детальніше про них у темі 3 під час розгляду, відповідно, феноменології та філософської герменевтики).

Аксіологічна функція орієнтує на те, що філософія, будучи теоретичною формою світогляду, обґрунтовує основні духовні цінності, включаючи їх у контекст філософських дискусій про проблеми людського буття.

При цьому обґрунтування здійснюється також й в етиці, естетиці, або взагалі в аксіології (як загальному вченні про цінності) з використанням багатого категоріального досвіду філософії. Виділені тут чотири функції – основні. Крім них, однак, говорять і про логічну, соціокультурну, виховну, ідеологічну і деякі інші функції. Що стосується, наприклад, ідеологічної функції, то вона внутрішньо не властива філософії як такій, хоча під ідеологією в першому наближенні можна зрозуміти теоретичну концепцію, що обґрунтовує інтереси деякої соціальної групи чи класу. Однак у деяких історичних періодах ідеологічна функція все-таки може висуватись на передній план в окремих філософських системах. Так було, наприклад, з марксистською філософією в СРСР, коли вона виступала теоретичною основою комуністичної ідеології.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Що такий світогляд? Яка його структура?
- Що Ви можете сказати про рівні зрілості світогляду?
- Які історичні типи (види) світогляду Ви знаєте?
- У чому полягає специфіка філософського світогляду?
- У чому Ви бачите подібність і в чому розходження між філософією і наукою?
- Які причини виникнення філософії?
- Що Ви можете сказати про предмет філософії? Про її призначення? Для чого потрібна філософія?

Які основні функції філософії?

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Курс лекцій (ред. І. Бичко). - К., 1993, лекція 1.
Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. - К., 1995, розділ 1.
Введение в философию. Учебник. (ред. И.Т.Фролов). Часть 1 - М., 1989, раздел 1.
Філософія. Підручник (ред. М.Заїченко). - К., 1995, розділ 1.
Філософія. Підручник (Бичко І.В., Бойченко І.В. та ін.). - К., 2001, розділ 1, тема 1.

Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. - К. - Львів, 2001, тема 1.

Радугин А.А. Філософія: Курс лекцій (2-е изд.). - М., 2001, лекції 1,2.

Філософія. Учебник для ВУЗов (ред. В.П.Кохановский). - Ростов-на-Дону, 1995, розділ 1.

Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач та ін.). 2-е вид. - Харків, 2000, розділ 1.

Крымский С.Б. Философия как путь человечности и надежды. - К., 2000.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ¹

¹Тут і надалі у цій рубриці перша цифра означає номер теми, а друга — порядковий номер; зірочка ж вказує на підвищений рівень складності завдання.

1.1. Як співвідносяться поняття «світогляд» і «філософія»? [варіанти відповіді: а) співпадають; б) не мають нічого спільного; в) співпадають частково; г) одне з них є окремим випадком другого].

1.2. Що Ви можете сказати про зв'язок філософії і міфу?

1.3. У чому Ви бачите подібність і в чому розходження між філософським і релігійним світоглядом?

1.4. Який рівень світогляду виражає таке прислів'я: «Людина міцна заднім розумом» - рівень світовідчуття чи рівень світорозуміння?

1.5. Чи є філософія наукою, і якщо так (ні), то чому?

1.6. Англійський філософ Б.Рассел називав філософію «нічийною землею між наукою і релігією». Як Ви думаєте, чи правий він?

1.7. Як Ви розумієте твердження про те, що філософія є саме теоретичною формою світогляду?

1.8. Приведіть декілька прикладів філософських проблем. Чим ці проблеми відрізняються від конкретно-наукових чи від практичних проблем?

1.9. Назвіть два-три художні твори, у яких обговорюється деяка філософська проблема. Сформулюйте цю проблему, наприклад, у вигляді питання.

1.10. Чи вбачаєте Ви елементи науковості у філософському підході до дійсності, і якщо так, то в чому вони полягають?

1.11. Які причини викликали появу філософії?

1.12. Описати, з яких питань проходить розмежування таких філософських концепцій:

а) матеріалізму й ідеалізму;

б) об'єктивного ідеалізму і суб'єктивного ідеалізму;

в) монізму і дуалізму.

1.13. В яких ситуаціях у особистості чи суспільства виникає нагальна потреба звернутися до філософії?

1.14. Приведіть приклад проблеми, для рішення якої, з Вашої точки зору, необхідне залучення філософії.

1.15. На питання про те, що вивчає філософія, студентами були дані такі відповіді:

- а) «філософія вивчає світ»;
- б) «філософія вивчає людину»;
- в) «філософія вивчає відношення людини і світу»;
- г) «філософія вивчає відношення людини і світу у теоретичному сенсі».

Оберіть найвдалішу відповідь.

1.16. Що означає, на Вашу думку, – філософствувати? Які ознаки характеризують таку діяльність людини?

1.17.* До якого виду (типу) світогляду слід віднести той, який виражає абсолютну істину, що досягається через одкровення і яку не можна заперечити людським розумом; причому цей світогляд містить сталі і надійні положення, що не залежать від жодних змін земного буття? Аргументуйте свою відповідь.

1.18.* Чи існують у сучасному суспільстві прояви міфологічного світогляду? Якщо так, то приведіть приклади сучасних міфів.

1.19.* У свій час у вітчизняних підручниках майже канонічним було таке визначення філософії: «Філософія – це наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення». Проаналізуйте це визначення. Наскільки воно виправдане тепер?

1.20.* Що таке науковий світогляд? Хто з видатних особистостей і як постраждав у процесі його утвердження? Що Ви можете сказати про внесок сучасної науки в його розвиток?

1.21.* Як Ви думаєте, чи може філософія обійтися без науки? А наука без філософії?

1.22.* Які світоглядні позиції представлені у таких твердженнях:

- а) «Природа – це храм, і їй необхідно вклонятися»;
- б) «Природа – це майстерня, і людина в ній працівник»?

[варіанти: 1) міф; 2) релігія; 3) матеріалізм; 4) прагматизм; 5) ідеалізм; 6) художній світогляд].

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Структура і рівні зрілості світогляду.

Види світогляду: порівняльний аналіз.

Світогляд і філософія як форми самовизначення людини у світі.

Світогляд і філософія: порівняльний аналіз.

Особливості історичного зародження філософії. Філософія і міф.

Філософія, релігія і мистецтво як форми освоєння світу людиною.

Чи є філософія наукою?

Філософія і наука: подібність і розходження.

Специфіка філософських проблем і філософського підходу до дійсності.

Сучасна структура філософського знання.

Філософія як форма суспільної свідомості.

Роль філософії в індивідуальному розвитку людини.

Соціальна роль і значення філософії.

Роль філософії в духовній культурі сучасного суспільства.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

- Кримський С.Б. Філософія вимагає зробити своє життя складником світової біографії добра // Філософська думка. – 2001. - №6.
- Доброправова І.С. Філософія — це страж раціональності // Філософська думка. – 2002. - №1.
- Уйомов А.І. Філософія — це засновок науки чи скандалу? // Філософська думка. – 2001. - №5.
- Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. - М., 1990.
- Мир философии. Книга для чтения. Часть 1. - М., 1991, раздел 1, п.1 (с.10-129)
- Філософія. Навчальн. посібник (ред. І.Ф.Надольний). - К.,1997.
- Хайдеггер М. Что это такое - философия? // Вопросы философии. – 1993. - № 8.
- Что такое философия? (Материалы «круглого стола») // Вестник МГУ, серия 7. Философия. - 1995. - № 2, С.3-19.
- Никифоров А.Л. Является ли философия наукой? // Философские науки. - 1989. - №6.
- Отклики на статью А.Л. Никифорова «Является ли философия наукой?» // Философские науки. - 1989. - № 12.
- Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. – 1997. - № 11.
- Ясперс К. Введение в философию. – Минск, 2000, главы 1,2.

Розділ II. Основні етапи і течії в історії філософської думки

Тема 2. Філософія від античності до середини XIX століття

1. Антична філософія
2. Філософія Середньовіччя й епохи Відродження
3. Філософія Нового часу
4. Німецька класична філософія й основи марксистської філософії.

Ключові терміни і поняття: атомізм, номіналізм, реалізм, схоластика, сенсуалізм, емпіризм, раціоналізм.

Один з ефективних способів освоєння філософії – вивчати історію філософських систем і еволюцію ідей, що складають їхнє концептуальне ядро. І тому в нашому курсі історико-філософський розділ займає видне місце.

Однак перш, ніж викладати основні філософські системи і їхні ідеї – кілька слів про періодизацію історії філософії. Розділяючи всю історію філософії на епохи, тут ми дотримуємось не формаційного, а так би мовити, культурологічного принципу (шість формаційних моделей розвитку суспільства, – див. у частині II, темі 16).

Про типи філософських систем. Через призму так званого основного питання філософії (про яке вже згадувалося в попередній темі) різноманіття філософських течій систем класифікується просто. Однак ця простота досить

далека від реального стану справ у філософії, тим більше, якщо мати на увазі філософію XX в. Наприклад, дуже важко (якщо взагалі можливо) однозначно вирішити це питання (чи його найпростіший аспект – питання: «що первинно?») стосовно філософії В.С. Соловйова (1853 – 1900) чи М.Хайдеггера (1889 – 1976). Проте, в дидактичних цілях, для зручності первинного освоєння дуже строкатого і важкодоступного для огляду різноманіття філософських течій і систем, ми будемо використовувати це питання для класифікації філософії на матеріалізм, ідеалізм (об'єктивний і суб'єктивний відповідно) і дуалізм.

2.1. Антична філософія

Як відзначалося, філософія зародилася, головним чином, у давній Індії, Китаї і на Близькому Сході. Однак своєї зрілості вона досягає в давній Греції приблизно в VII ст. до н.е. Під античністю мають на увазі період в історії культури приблизно з VIII-VII ст. до н.е. і до розпаду Римської імперії. У цей період філософія з'являється вже у досить зрілих формах. Виникають перші філософські системи, що дозволяють ставити й обговорювати питання, які потім постійно будуть у полі зору майбутніх філософів. Це питання типу: як виник світ? Чи існував він вічно чи був кимсь створений? Чи можна його пізнати? Що таке істина? краса? чеснота? мудрість? і т.п.

Світ античної філософії різноманітний. Для простоти розділимо цю епоху на два періоди: 1) філософію досократиків і 2) філософію Афінівської школи.

Філософія досократиків. Одна з найважливіших особливостей філософії цього періоду – космоцентризм. Це така світоглядна концепція, що орієнтує людину на такі цінності у світі й у людині, як порядок, гармонію, помірність.

Філософські питання, що обговорювалися, були в основному онтологічними. Однією з головних проблем була проблема першооснови, розв'язувана звичайно на користь речовинного початку. Тут особливо важливу роль зіграла Мілетська школа грецьких філософів (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен). Їх не випадково відносять до засновників матеріалістичної лінії у філософії. Фалес розглядав як першооснову воду (його основна теза: «Усе – з води і її комбінацій»), Анаксимен – повітря (588 – 525 до н.е.). Своєрідну позицію займав Анаксимандр (610 – 540 до н.е.), який вважав, що першоосновною є апейрон, у якому виникає протилежність гарячого і холодного, а їхня боротьба породжує космос; гаряче виявляється як вогонь; холодне перетворюється на небо і землю.

На відміну від матеріалістично орієнтованих мілетських філософів, Піфагор (580 – 500 до н.е.) і його прихильники вирішували проблему першоос-

нови на користь чисел (див. його знаменита теза: «Усе є число»).

Помітну роль у постановці і перших спробах розв'язання філософських (головним чином онтологічних) питань зіграли дискусії прихильників Геракліта і Парменіда. Якщо Геракліт (544 – 483 до н.е.) відстоював верховенство у світі руху (його знамените «Усе тече, усе змінюється»), то Парменід (540 – 470 до н.е.) обґрунтовував пріоритет стійкості, спокою у світі. Парменід є одним із засновників Елейської школи в античній філософії, до якої відносять також Зенона, Ксенофана й ін.

Виятково великий вплив на наступний розвиток філософії і науки мав атомізм Демокріта. За легендою Демокріт вирішував задачу: що буде, якщо камінь розбити навпіл, половину – знову надвоє, четверту частину – ще надвоє і т.д. Буде кінець подільності чи ця процедура буде продовжуватися до нескінченності? Демокріт вирішив проблему першопочатку на користь атомів і пустоти, причому атоми розглядалися як матеріальні частинки, що знаходяться в безупинному русі. У Демокріта ми можемо знайти і перші гносеологічні ідеї. Зокрема, він уперше намагався обґрунтувати сенсуалізм – положення про те, що джерело знань знаходиться в нашому чуттєвому досвіді, свідченнях органів чуття, що відображають матеріальний світ. Відтак тут проглядається матеріалістична лінія філософії Демокріта.

Серед інших представників філософії досократиків відзначимо софістів, Анаксагора, Протагора, Емпедокла.

Афінська школа. У той час, VII–V ст. до н.е., Афіни були найбільш розвинутим у соціально-економічному відношенні містом-полісом, що відбилося і на духовному житті в ньому та довкола нього, і так само на особливостях філософствування. Змівся характер обговорюваних філософами проблем: онтологічні проблеми поступово витісняються антропологічними, етичними. Космоцентризм поступається місцем антропоцентризму.

Сократа (469 – 399 до н.е.) багато хто справедливо називає засновником Афінської школи. Він дотримувався заклику дельфійських оракулів («Пізнай самого себе»), розробляючи, головним чином етичну проблему досягнення гідного, добродесного життя. Мудрість людини виявляється у поєднанні добра з красою й істиною. Їх єдність – ідеал філософа-мудреця.

Свої філософські ідеї Сократ викладав і відстоював у бесідах і суперечках. Він мав дивне мистецтво переконувати співрозмовників майстерністю аргументації і логічною послідовністю у своїх міркуваннях. Це мистецтво весті бесіду, суперечку, полеміку пізніше стали називати діалектикою.

Серед найбільш видатних учнів Сократа варто назвати Платона.

Платон (428 – 348 до н.е.) відноситься до тієї лінії філософствування, що називають об'єктивним ідеалізмом, тобто концепції, відповідно до якої первинним є світ ідей, що існують поза і незалежно від людини. Усе земне, речовинне, матеріальне – лише тіні цих ідей. Знаменитий платонівський образ

печери і поневоленого в ній в'язня символізує його вчення про світ ідей. Платон створив і першу гносеологічну концепцію, першу модель пізнання. Людське пізнання, за Платоном, – це свого роду пригадування того, що знала душа людини, перебуваючи у світі ідей.

Арістотель (384 – 322 до н.е.) один з головних учнів Платона, далеко не в усьому був згоден із своїм учителем. Основна лінія розбіжностей проходить з питань про природу ідей. Якщо для Платона вони первинні, вічні і незмінні, то для Арістотеля вони – результат пізнавальної і практичної діяльності людини, результат узагальнення досвіду освоєння людиною оточуючого світу. Однак таку в загальному матеріалістичну установку Арістотель не провів послідовно у своїх творах (головні з яких – «Метафізика», «Фізика», «Нікомахова етика», «Категорії» та ін.) Ця непослідовність виявляється, наприклад, у питаннях співвідношення матерії і форми, і в тлумаченні причинності, у першому випадку він вважав матерію пасивною, а форму активною, допускаючи в тому числі утворення матерії формою. У тлумаченні ж причинності Арістотель уперше дав класифікацію причинних зв'язків. Серед причин він виділяє чотири основних: 1) матеріальну; 2) формальну; 3) рушійну (причини як початок руху) і 4) цільову.

Філософія стародавнього Риму. Афінівська школа була винятково впливовою філософською школою. Причому впливовою не тільки в епоху античності, але і в наступному розвитку філософської думки. Однак зміна соціально-економічної ситуації Римської імперії вплинула і на характер філософських систем. Серед них слід зазначити, насамперед, філософію стоїків, кініків, а також становлення філософського скептицизму.

2.2. Філософія Середньовіччя й епохи Відродження

Часові межі епохи Середньовіччя не є чітко й однозначно окресленими, однак найчастіше вказують історичний період від розпаду Римської імперії до XIV – XV ст.

Головний фактор, що вплинув на духовну атмосферу цієї епохи, – це встановлення в Європі християнства. Основне світоглядне відношення “людина – світ” доповнюється тепер ще одним елементом – Бог. В результаті актуальними стають питання про співвідношення Людина – Бог – Світ. Тим самим філософські питання набувають релігійного характеру.

У число найбільш актуальних філософських проблем цієї епохи входить проблема універсалій. Під універсаліями розуміють найбільш загальні (універсальні) поняття, наприклад, поняття Бога, божественного. З питання про природу універсалій у середньовічній філософії була дискусія головним чином між двома течіями (концепціями) – номіналізмом і реалізмом. Прихильники номіналізму вважали, що реально існують лише одиничні речі, а

загальні поняття – лише їхні імена. Прихильники ж реалізму вважали, що загальне (універсальне, наприклад, Бог) існує реально, але не так, як одينية; у цьому плані дана філософська концепція близька до платонізму.

У IX-XII ст. духовна культура Середньовіччя зазнає помітного впливу арабської, що на той час знаходилося на більш високому рівні розвитку. Це не могло не позначитися і на розвитку філософської думки. У цьому зв'язку відзначимо великий вплив концепції двоїстої істини арабського філософа Ібн-Рушда (Аверроеса) (1126 – 1198). Відповідно до цієї концепції у світі існують дві істини – земна і небесна, тобто істина від людини і від Бога. Таке припущення можливості співіснування істин багато в чому позитивно позначилося на інтелектуальній атмосфері Європи того часу, сприяло активізації розвитку науки.

Найбільш значним представником філософії пізнього Середньовіччя був Фома Аквінський (1226 – 1274). На той час (XIII століття) у християнському світі отримали поширення різного роду ересі (вони виникали на території Франції вже в IX-X вв.), що помітно розхищували основи християнства. Виникла потреба зміцнення цих основ за допомогою філософії. У цьому зв'язку Фома Аквінський і поставив перед собою задачу філософського (раціонального) обґрунтування принципів християнства, почавши спробу домогтися гармонії віри і розуму. Приміром, у своїй головній праці «Сума теології» він стверджував: «Істини віри хоча і надрозумні, але не протирозумні». Для реалізації свого задуму він переробив у теологічному плані філософію Арістотеля, особливо ту її частину, що присвячена взаємовідносинам матерії і форми, а також вчення про причинність.

Філософія епохи Відродження. Серед особливостей цієї епохи (вона займає історичний період XIV-XVI ст.) виділимо, по-перше, зміни в соціально-економічному плані, пов'язані з формуванням капіталістичних відносин і капіталістичного ведення господарства (перші мануфактури і т.п.); по-друге, зміни в духовному плані: поступовий відхід від панування схоластики, переваги релігійної проблематики і поступова заміна її людською (див. творчість Ф. Петрарки, Данте, Л. да Вінчі й ін.); по-третє, пробудження інтересу до вивчення природи, у тому числі через побудову натурфілософських систем. Формується концепція гуманізму, відповідно до якої людина стає вищою цінністю (раніше нею був Бог).

У духовному житті цієї епохи також велику роль зіграла Реформація – процес перегляду деяких основних принципів християнства на користь деякого вільнодумства і більшого врахування інтересів індивідів. Основоположником Реформації і її головним ідеологом був німецький богослов М. Лютер (1484 – 1546), який є також засновником протестантизму в християнстві.

У числі найбільш значних філософів епохи Відродження назвемо Миколу Кузанського, який розроблював на новій основі ідеї діалектики, зокре-

ма, ідею єдності протилежностей, ідею нескінченності й ін., і Д. Бруно (1548 – 1600), що обговорював проблему співвідношення єдності і різноманіття світу і обґрунтував (у противагу традиціям християнства) ідею множинності світів.

2.3. Філософія Нового часу

Дану епоху (приблизно XVI-XVIII ст.) характеризують такі основні ознаки: 1) значний розвиток капіталістичних відносин (перші буржуазні революції, перші парламентські держави і т.п.), зростання промислового виробництва і потреба його технічного оснащення; 2) бурхливий ріст науки, становлення експериментального математизованого природознавства. Це привело до зміни філософської проблематики, переорієнтації її, головним чином, на гносеологічні питання. Серед них пріоритетним стало питання про джерело наших знань. Намагаючись відповісти на це питання, філософи дискутували в рамках двох основних напрямків – емпіризму і раціоналізму. Емпіризм розглядав це питання на користь досвіду, чуттєвих даних як єдиного джерела наших знань. До цього напрямку відносяться такі філософи, як Ф. Бекон (1561 – 1626), Т. Гоббс (1588 – 1679), Д. Локк (1632 – 1704), Д. Берклі (1685 – 1753), Д. Юм (1711 – 1776) і ін. Раціоналізм же займав істотно іншу позицію, стверджуючи, що джерело знань – розум, інтелектуальна інтуїція; досвід же, чуттєві дані відіграють допоміжну роль спонукального механізму. До цього напрямку відносяться такі філософи, як Р. Декарт (1596 – 1650), Г. Лейбніц (1646 – 1716), Б. Спіноза (1632 – 1677) й ін.

Варто розрізняти протиставлення «емпіризм – раціоналізм» і «матеріалізм – ідеалізм» у тому сенсі, що далеко не всі емпіристи були матеріалістами і далеко не всі раціоналісти були ідеалістами. Наприклад, Ф. Бекон і Т. Гоббс – матеріалісти; у той час як Д. Берклі і Д. Юм – суб'єктивні ідеалісти. Г. Лейбніц відносять до об'єктивного ідеалізму, Р. Декарт же відстоював дуалістичну філософську позицію, а Б.Спінозу, незважаючи на його пантеїзм, усе-таки відносять частіше до матеріалізму.

У центрі уваги філософів Нового часу була також проблема методу, практичної застосовності одержуваних науками знань. У числі таких методів, наприклад, Ф.Бекон розглядав індукцію – метод одержання загального судження (наприклад, якої-небудь закономірності, закону) з безлічі часток, конкретних суджень чи фактів. До того ж Ф.Бекон прагнув до ефективності, практичності в реалізації одержуваних наукових знань (див. його знаменита теза: «Знання – сила»). Орієнтація ж Р.Декарта в пошуках найбільш ефективного методу була іншою: він розглядав у якості найбільш плідних дедуктивні методи математики і логіки (власне дедукція як логічний висновок, аксіоматичний метод і ін.). В обговоренні ж питань про джерело наших знань Р.Декарт відстоював першість розуму, довівши роль досвіду до простої прак-

тичної перевірки даних інтелекта.

Емпіризм Бекона перетерпів деякі зміни в Д. Локка у бік більшого врахування суб'єктивних особливостей при аналізі пізнавальної діяльності (див., наприклад, його концепцію первинних і вторинних якостей). Ця тенденція ще більш підсилилася в XVIII в., особливо в англійській філософії – див. суб'єктивно-ідеалістичні системи Д. Берклі і Д. Юма. Наприклад, Д. Берклі на перше місце у своєму філософствуванні ставив відчуття, прямо стверджуючи, що «світ такий, які мої відчуття».

У новоєвропейській філософії XVIII в. (цей період називають також епохою Просвітництва) великим впливом користувався французький матеріалізм, основними представниками якого були: Д. Дідро (1713 – 1784), К. Гельвецій (1715 – 1771), П. Гольбах (1723 – 1789), Д. Ламетрі (1709 – 1751).

2.4. Німецька класична філософія й основи марксистської філософії

Як це не видаватиметься парадоксальним, але, незважаючи на недостатній розвиток соціально-економічних відносин у Німеччині другої половини XVIII в., її духовна культура переживала розквіт. На це вплинула епоха Просвітництва в Європі XVIII в. з її раціоналістичними установками, а також французький матеріалізм (Д. Дідро, К. Гельвецій, Ж. Ламетрі), що ввібрав у себе грандіозні успіхи механіки. І тому цей матеріалізм називають механістичним.

Усе це з'явилося духовною передумовою нового етапу розвитку філософської думки. Філософські системи цього періоду (друга половина XVIII – початок XIX ст.) не випадково називають класичними, насамперед через їхню високу досконалість як логічну, так і концептуальну. Родоначальником німецької класичної філософії вважають І. Канта (1724 – 1804).

Його філософську творчість звичайно розділяють на два періоди. У перший, докритичний, період Кант займається, швидше, природничонауковими, ніж філософськими питаннями (відзначимо, наприклад, його знамениту космогонічну гіпотезу – гіпотезу про походження Сонячної системи в процесі згущення первинної газової туманності). Головні філософські заслуги Канта пов'язані, звичайно, із другим періодом його творчості, що називають критичним, у тому числі і тому, що назва трьох основних його праць починаються зі слова «Критика». Дійсно, Кант піддав критичному перегляду усталені філософські уявлення про природу пізнання і його можливі межі, про співвідношення знання і віри, про природу моралі й інших форм суспільної свідомості і т.д.

Кант вважав, що рішення таких проблем філософії, як проблеми буття, моралі і релігії, повинно передувати дослідження можливостей людського пізнання. Необхідні умови пізнання закладені, відповідно до Канта, у самому ро-

зумі і складають основу знання. Вони ж і додають знанню характер необхідності і всезагальності. Але вони ж суть і неперехідні межі достовірного знання. Кант розрізняв сприймані людиною явища речей і речі як вони існують самі по собі. Ми пізнаємо світ не таким, яким він є насправді, а тільки так, як він нам являється. Нашому знанню доступні тільки явища речей (феномени), що складають зміст нашого досвіду. У результаті впливу «речей у собі» на органи чуття виникає хаос відчуттів. Приводимо ми цей хаос у єдність і порядок силами нашого розуму. Те, що ми вважаємо законами природи, насправді є зв'язок, внесений розумом у світ явищ, тобто наш розум наказує закони природі. Але світу явищ відповідає незалежна від людської свідомості сутність речей — «речі у собі». Безпосереднє пізнання їх неможливе. Вони для нас тільки ноумени, тобто умоглядні, але не дана в досвіді сутність.

Кант не поділяв безмежної віри в сили людського розуму, називаючи цю віру догматизмом. У принциповій обмеженості людського пізнання він бачив певний моральний зміст: якби людина була наділена абсолютним знанням, то для нього не було б ні ризику, ні активних дій при виконанні морального обов'язку.

Кант був переконаний, що ідеї простору і часу людині відомі до власне сприйняття. Простір і час ідеальні, а не реальні. Чуттєві враження зв'язуються між собою за допомогою суджень, в основі яких лежать категорії, тобто загальні поняття, що, за Кантом, суть «чисто логічні» форми, які характеризують лише «чисте мислення», а не його предмет. Категорії дані людині до всякого досвіду, тобто апіорі.

Багато яких кантівських ідей одержали подальший розвиток у роботах інших представників німецької класичної філософії — І. Фіхте (1762 – 1814), Ф. Шелінга (1775 – 1854) і особливо — Г. Гегеля (1770 – 1831).

Філософія Г. Гегеля — вершина німецької класики. Через усю його систему — найбільш завершену в логічному і концептуальному відношенні — проходить загальна ідея розвитку як одна з центральних ідей діалектики. Гегель підкреслював, що розвиток не може відбуватися без протиріч (які є джерелом розвитку), без якісних перетворень, без заперечення старого новим. Хоча розвиток у нього має загальний характер, але вихідним пунктом, першопочатком розгортання своєї системи (яку можна розглядати як діалектичний ідеалізм) він вважав деяку гранично загальну абстракцію, яка має на початковому етапі свого буття мінімум змісту і яку він назвав «абсолютною ідеєю». Гегель приписав їй лише одну, але дуже важливу властивість — здатність до саморозвитку. Світову динаміку як розгортання, розвиток «абсолютної ідеї» можна спрощено представити у виді трьох стадій. На першій стадії, у сфері ідеального, «абсолютна ідея» розвивається, збагачуючись змістом до такого ступеня, що настає момент (заперечення, стрибкоподібна зміна якісної визначеності), коли вона перейде в інше буття, перетвориться в матеріально-природне

утворення з найпростішою структурою, що поступово далі ускладнюється на другій стадії. Інобуття «абсолютної ідеї» на цій стадії, у сфері матеріального, досягає певного моменту, у якому відбувається нове якісне перетворення (нове заперечення, чи, за Гегелем, **заперечення заперечення**) – вона знову переходить в інше буття, «повертаючись» у сферу ідеального, але на іншому, більш розвинутому рівні. Тут, на **третьій стадії** свого розвитку, «абсолютна ідея», збагатившись новим змістом, здобуває загальнокультурну значимість, виражає духовне життя суспільства. І тому Гегель іменує «абсолютну ідею» на цій стадії «Світовим Розумом», «історичним духом».

До представників німецької класичної філософії, але вже **матеріалістичного** напрямку, відноситься філософія **Л. Фейєрбаха** (1804 – 1872). Головною філософською проблемою він вважав **проблему людини**. У цьому плані він дуже критично ставиться до філософії Гегеля за її надмірну абстрактність і спекулятивність. Однак за запереченням об'єктивного ідеалізму Гегеля він недооцінив його діалектику. Характерною рисою матеріалізму Фейєрбаха був **антропологізм**, що полягає у розумінні людини як вищого продукту природи, розгляді людини в нерозривній єдності з природою. Природа – основа духу. Вона ж повинна виявитися основою і нової філософії, покликаній розкрити земну сутність людини, яку природа наділила почуттями і розумом і психіка якої залежить від її тілесної організації.

Основи марксистської філософії. Німецька класична філософія, особливо в особі Гегеля і Фейєрбаха, є одним з головних теоретичних джерел марксизму, основоположниками якого були **К. Маркс** (1818 – 1883) і **Ф. Енгельс** (1820 – 1895). З недавніх пір до останнього (а також до марксизму-ленінізму) у нас досить критичне ставлення, що нерідко здобуває форму нігілізму. Аби більш осмислено підійти до того, що ми заперечуємо, будемо розрізняти в марксизмі, принаймні, три аспекти:

1) **економічний** (марксистська політична економія, економічна концепція «Капітала» К. Маркса – усе це тепер має, головним чином, історичний інтерес);

2) **ідеологічний** (тобто тут доречний термін «марксизм-ленінізм»), пов'язаний з його роллю як теоретичного обґрунтування перетворюючої світ місії робітничого класу (ідея диктатури пролетаріату) і далі – політика комуністичних партій. До чого привела реалізація цих ідей хоча б у нашій країні – добре відомо, але і це виходить за рамки наших розглядів;

3) **власне філософський**, котрий і буде предметом нашої уваги. Однак варто помітити, що в жодній роботі К. Маркса чи Ф. Енгельса немає цільного і послідовного викладу марксистської філософії. Тому будь-який її виклад є певна реконструкція, що часто спрощує суть справи. Усвідомлюючи це, ми представимо тут основні положення марксистської філософії, звівши їх для простоти до трьох основних принципів:

1. **Принцип матеріалістичного розуміння історії**, відповідно до якого динаміка, розвиток світу, у тому числі історії, має матеріалістичну основу. Якщо мати на увазі суспільний розвиток, то ця основа – протиріччя у способі виробництва, динамічна взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин (див. роботу «До критики політичної економії» К. Маркса [1]).
2. **Принцип діалектики**, відповідно до якого діалектика є загальна теорія розвитку, тобто та, що має відношення до природи, суспільства і духовного життя людини. Причому ця діалектика, на відміну від гегелівської, має матеріалістичну основу. Іншими словами, цілком правомірно, наприклад, говорити про діалектику природи чи про діалектику в природі.
3. **Принцип практики**, по-іншому (на відміну, наприклад, від класичної німецької філософії) орієнтуючий філософію, інакше трактує її призначення. Це яскраво виражено К. Марксом у його «Тезах про Фейєрбаха» (XI теза: «Філософи лише по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тім, щоб змінити його» [2]). Під практикою в марксизмі мається на увазі матеріально-предметна діяльність з перетворення дійсності.

Примітки до теми 2

У даній темі повністю на самостійне вивчення (тобто з цього питання не передбачені ні лекція, ні семінар) виносяться «Філософія Стародавньої Індії і Китаю». При вивченні цього питання за джерелами [3 - 5] (зі списку «Бібліографічних посилань» в кінці посібника) варто виділити і проаналізувати: а) основні філософські ідеї кожної з головних течій стародавньоіндійської і стародавньокитайської філософії і б) їхні загальні риси, що, крім усього іншого, характеризують духовну культуру Сходу взагалі.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Які особливості філософії досократиків?
- Порівняйте філософські ідеї Геракліта і філософів Елейської школи.
- Охарактеризуйте ідеалізм Платона. У чому його суть?
- Порівняйте філософські ідеї Арістотеля і Платона.
- Які особливості філософії Середньовіччя?
- Охарактеризуйте основні філософські ідеї епохи Відродження.
- Які особливості філософії Нового часу?
- Зіставте емпіризм і матеріалізм. Яке їхнє співвідношення?
- Який зміст чотирьох «ідолів» пізнання за Ф.Беконом? Подолання яких з них актуально й у наші дні?
- Зіставте раціоналізм і ідеалізм. Яке їх співвідношення?
- Яке світове значення філософської творчості І.Канта і Г.Гегеля?
- Зіставте докритичний і критичний періоди філософської творчості І.Канта.

Виявіть найбільш важливі ідеї філософії Гегеля.
У чому суть антропологічного матеріалізму Л.Фейєрбаха?
Які основні ідеї марксистської філософії?

ЛІТЕРАТУРА

- Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). - К., 1993, лекції 2-7
Введення в філософію (ред. И.Т.Фролов). Часть 1. - М., 1989, главы II, III
Філософія. Підручник (ред. М.Заїченко). - К., 1995, розділ 2
Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика. Підручник. - К., 1999.
Бичко А.К. Історія філософії. - К., 2001.
Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. - К.- Львів, 2001, теми 2-7
Філософія. Учебник для вузов (ред. В.Кохановский). - Ростов-на-Дону, 1995. Глава II, п. 1-6
Від витоків до середини XIX століття: Корот. довід. з історії філософії. - К., 1997
Радугин А.А. Філософія: Курс лекцій (2-е вид.). - М., 2001, лекції 3-8
История философии в кратком изложении. - М., 1991
Філософія (ред. В.Губин). - М., 1998, главы 1-5
Філософія (М. Волинко). - К., 2000
Хесле В. Генії філософії Нового времени. - М., 1992

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

- 2.1. Які ідеї філософії стародавньої Індії і Китаю, на вашу думку, найбільш актуальні в наші дні? Як Ви думаете, чому?
 - 2.2. Які особливості філософських проблем епохи античності?
 - 2.3. Загальною рисою філософії досократиків звичайно називають космоцентризм. Як Ви розумієте таке визначення?
 - 2.4. Як Ви думаете, чому першоосновою світу Фалес обрав саме воду?
 - 2.5. Вкажіть чотири основні стихії Всесвіту Анаксимандра.
 - 2.6. У чому суть об'єктивного ідеалізму Платона?
 - 2.7. Охарактеризуйте філософію Арістотеля. Чи можна його назвати ідеалістом? матеріалістом?
 - 2.8. Яке співвідношення матерії і форми у філософії Арістотеля?
 - 2.9. У чому суть розходжень позицій Платона й Арістотеля з питання про природу ідей?
 - 2.10. Як Ви думаете, якому з античних філософів належить афоризм: «Платон мені друг, але істина – більший»? [варіанти: а) Сократу; б) Парменіду; в) Арістотелю; г) Фалесу; д) Демокріту]. Який смисл цього афоризму?
 - 2.11. Які особливості філософських проблем епохи Середньовіччя? Які з цих проблем актуальні й у наші дні?
 - 2.12. Назвіть головну рису середньовічного мислення.
 - 2.13. Які особливості філософських проблем епохи Нового часу? Які з цих проблем актуальні й у наші дні?
 - 2.14. У чому суть протилежності емпіризму і раціоналізму?
 - 2.15. Чи можна ототожнити
 - а) емпіризм і матеріалізм?
 - б) раціоналізм і ідеалізм?
- Аргументуйте свою відповідь.

- 2.16. Як Ви думаете, у чому суть девізу-заклику Ф. Бекона: «Знання – сила!»?
- 2.17. Назвіть чотири «ідоли» (перешкоди) в процесі пізнання істини за Ф. Беконом.
- 2.18. Назвіть загальнологічний метод, який був розроблений Ф. Беконом.
- 2.19. Розкрийте зміст методу пізнання істини, що розробили: а) Ф.Бекон; б) Р.Декарт?
- 2.20. Що таке первинні і вторинні якості?
- 2.21. Назвіть відомих представників суб'єктивного ідеалізму у філософії Нового часу.
- 2.22. Які особливості німецької класичної філософії?
- 2.23. У чому суть «коперніканського перевороту», зробленого І. Кантом у філософії? Кому належить таке порівняння внеску І. Канта в скарбницю філософської думки?
- 2.24. Які філософські ідеї І.Канта розвивав у докритичний період своєї творчості?
- 2.25. Назвіть не менше трьох «апіорних форм споглядання».
- 2.26. Чим кантівські «речі в собі» відрізняються від «речей для нас»?
- 2.27. Студент назвав філософію Гегеля діалектичним ідеалізмом. Як Ви думаете, чи правий він?
- 2.28. Опишіть три етапи розвитку «абсолютної ідеї» в системі Гегеля.
- 2.29. Яку б характеристику Ви дали філософській системі Гегеля? [варіанти: а) апіоризм; б) діалектичний матеріалізм; в) об'єктивний ідеалізм; г) суб'єктивний ідеалізм].
- 2.30. Який внесок Гегеля в розробку ідей діалектики?
- 2.31. Яку нову «релігію» мав намір створити Л.Фейєрбах?
- 2.32. Що Ви можете сказати про нетрадиційну (стосовно попередньої філософії) орієнтацію марксистської філософії?
- 2.33. Як відносилися К. Маркс і Ф. Енгельс до діалектики? Які їхні філософські твори свідчать про це?
- 2.34. Що ви можете сказати про філософські передумови марксистської філософії?
- 2.35. Яким способом К. Маркс пропонував усунути відчуження?
- 2.36. Випишіть цитати філософів, що ілюструють суть
 - а) емпіризму;
 - б) раціоналізму;
 - в) скептицизму;
 - г) об'єктивного ідеалізму;
 - д) суб'єктивного ідеалізму.
- 2.37. До якої філософської течії відносяться філософи: а) Платон; б) Т. Гоббс; в) Ф. Бекон; г) Р. Декарт; д) Д. Локк; ж) Г. Лейбніц; з) Д. Берклі; і) Д. Юм; к) Г. Гегель; л) К. Маркс? Випишіть цитату з доробку цього філософа, що підтверджувала б таке віднесення.
- 2.38. Дайте оцінку таким версіям трактування філософії. Спробуйте визначити до якого напрямку (течії) філософії вони відносяться.
 - а) Філософія – це наука наук
 - б) Філософія – це не наука, а наука – не філософія
 - в) Філософія – це вчення про буття як таке
 - г) Філософія – це вчення про людину
 - д) Філософія – це вчення про всезагальне в системі “людина – світ”
 - е) Філософія – ірраціональна форма пояснення того, що неможливо пояснити за допомогою “здорового глузду”
 - ж) Філософія – особлива форма інтелектуальної діяльності, яка не пов'язана ні з яким предметом конкретно

- з) Філософія – мислення вголос
- и) Філософія – наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення
- к) Філософія – любов до мудрості.
- 2.39. Яку з цих версій можна розглядати як визначення філософії?
- 2.40. Вкажіть п'ять апорій Зенона Елейського.
- 2.41. Назвіть закони формальної логіки, що їх визначив Аристотель.
- 2.42.* Чи можуть номіналісти Середньовіччя погодитись з твердженням Біблії : «Спочатку було слово»? [варіанти: а) так; б) ні].
- 2.43.* Чи можуть реалісти Середньовіччя погодитись з твердженням Біблії : «Спочатку було слово»? [варіанти: а) так; б) ні].
- 2.44.* До якого філософського напрямку (емпіризм, матеріалізм, раціоналізм, ідеалізм) належать такі твердження і фрагменти текстів:
 - а) «Найкращий з доказів є досвід, якщо він корениться в експерименті»;
 - б) «Безпосередньому сприйняттю чуття самого по собі ми не надаємо багато значення, але ведемо справу до того, щоб почуття судило тільки про досвід, а досвід про самий предмет»;
 - в) «Ми можемо допустити, що немає ні Бога, ні неба, ні землі і що навіть у нас самих немає тіла. Але ми все-таки не можемо припустити, що ми не існуємо, у той час як сумніваємося в істинності всіх цих речей. Настільки ж безглуздо думати неіснуючим те, що мислить, у той час як воно мислить, що, не дивлячись на крайні припущення, ми не можемо не вірити, що висновок: «Я мислю, отже я існую» істинний, і що тому він є перший і вірніший з усіх висновків»;
 - г) «Всесвіт – це колосальне поєднання всього існуючого, усюди виявляє нам матерію і рух... Природа існує сама по собі, діє в силу своєї власної енергії і ніколи не може бути знищена»;
 - д) «Немає нічого в Розумі, чого спочатку не було б у чуттях»;
 - е) «Під словом «дух» ми розуміємо природне тіло до того тонке, що воно не діє на наші почуття»;
 - ж) «Тільки те мислення реальне, об'єктивне, що визначається і виправляється чуттєвим спогляданням; тільки в такому випадку мислення є мисленням об'єктивної істини». [Його: Вибрані філософські твори в двох томах. – М., 1995, т.1., с.196].
- 2.45. Як Ви думаєте, якому філософу (чи філософській добі, течії) належать такі висловлювання:
 - а) «Одне і те ж є думка і те, про що думка існує, тому що без буття, у якому є вираження, думки тобі не знайти»;
 - б) «Істини віри хоча і понадрозумні, але не протирозумні»;
 - в) «Філософське знання виходить за межі досвіду в області трансцендентального. Якщо конкретно-наукове знання відноситься до явищ, що складають його зміст, то філософське знання відноситься до речей самих по собі – до душі, волі, Бога»;
 - г) Теорія стає матеріальною силою, як тільки вона опановує масами. Дайте філософський коментар до кожного з фрагментів (а) – (г).
- 2.46.* Який зміст «золотого правила» категоричного імператива І.Канта?
- 2.47.* Опишіть чотири кантівські антиномії.

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Характерні риси філософії Стародавнього Сходу.

Етичні і соціально-політичні орієнтації філософії Стародавнього Китаю.

Морально-психологічні орієнтації філософії Стародавньої Індії.
 Актуальність філософських ідей Стародавньої Індії і Китаю.
 Номіналізм і реалізм у філософії Середньовіччя.
 Натурфілософські концепції епохи Відродження.
 Особливості філософії Нового часу.
 Емпіризм і раціоналізм у філософії Нового часу.
 Філософські ідеї і системи епохи Просвітництва.
 Французький матеріалізм XVIII століття.
 Особливості німецької класичної філософії.
 Теорія пізнання І.Канта.
 Проблема людини у філософії І.Канта.
 Філософські ідеї І.Фіхте і Ф.Шелінга.
 Ідеалізм і діалектика у філософії Гегеля.
 Філософські критики Гегеля.
 Антропологічний матеріалізм Л.Фейєрбаха.
 Три джерела марксистської філософії.
 Основні ідеї і принципи марксистської філософії.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

- Рассел Б. Історія західної філософії. – К., 1995
 Виндельбанд В. История древней философии. - К., 1995
 Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. - М., 1991
 Мир философии. Книга для чтения. Часть 1. – М., 1991, с. 130-154
 Антология мировой философии. тт. 1, 2, 3. – М., 1969-1971
 Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей. Историко-философские очерки и портреты. – М., 1991.
 Васильева Т.В. Афинская школа философии: Философский язык Платона и Аристотеля. – М., 1985.
 История философии в кратком изложении. – М., 1991
 Татаркевич В. Історія філософії. тт. 1, 2. – Львів, 1999
 Скрагон Р. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998
 Краткая история философии. Учеб. пособие (ред. В.Г. Голобокова). – М., 1997
 Рассел Б. Історія західної філософії. – К., 1995
 Соколов В.В. Европейская философия XVI – XVIII вв. Учеб. пособие. – М., 1984
 Філософія. Навчальний посібник (ред. І.Ф. Надольний). – К., 1997
 Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: 2-е від. Т. 21
 Губин В.Д. Основы философии. – М., 1999, часть 1.

Тема 3. Основні філософські напрями XX століття

1. Особливості філософії XX ст.
2. Сцієнтистський напрямок у філософії XX ст.
3. Антропологічний (антисцієнтистський) напрямок
4. Релігійно-філософські й інші філософські концепції

Ключові терміни і поняття: сцієнтизм, антисцієнтизм, позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм, прагматизм, феноменологія, філософська герменевтика, екзистенціалізм, неотомізм, персоналізм, постмодернізм.

3.1. Особливості філософії XX століття

Філософія XX століття винятково різноманітна. Визначити її головні особливості не так легко, як це було стосовно більш ранніх епох. Проте серед визначальних її рис частіше називають **некласичність**. Цим намагаються підкреслити її істотну відмінність насамперед від німецької класичної філософії. Дійсно, багато філософських концепцій XX століття можна розглядати як реакцію на надмірну абстрактність, спекулятивність філософії Гегеля (особливо помітна ця реакція у таких філософів XIX в., як **О. Конт** (1798 – 1857), **А. Шопенгауер** (1813 – 1855), **С. К'єркегор** (1844 – 1900), **Ф. Ніцше** (1788 – 1860) й ін.). Звичайно, цим не вичерпується зміст поняття «некласичність». Так, до некласичних філософських концепцій не може бути застосоване так зване основне питання філософії, нехай навіть у тій дидактичній формі, про яку говорилося в попередній темі. Крім того, до кінця XIX століття в духовній культурі Європи наростає критика індустріальної цивілізації, настає «переоцінка цінностей» (Ф. Ніцше) західноєвропейського суспільства, і насамперед цінностей раціоналізму, науки, прогресу. Усі частіше стали сумніватися у всесиллі науки, у загальній і найвищій цінності наукового знання. Це не могло не позначитися на переорієнтації філософської проблематики, ядром якої стає тепер питання про співвідношення філософії і науки. Якою мірою філософія повинна бути зв'язана з проблемами науки? Чи здатна вона, залишаючись на традиціях німецької класики, адекватно оцінити соціально-культурні проблеми, що встають, ігноруючи при цьому внесок науки? Або навпаки, наука, що бурхливо розвивається у XIX ст., цілком сама справиться з розв'язанням зростаючих соціально-культурних проблем без участі філософії? У рамках філософських дискусій навколо цих питань виділилися два основних напрями, що у загальному можна віднести не тільки до філософії, але і ще ширше – до духовної культури взагалі.

Перший напрямок, що досить умовно називають **сцієнтизмом**, орієнтує своїх прихильників на користь науки. Соціальні проблеми, думають вони, можна вирішити, належним чином розвиваючи і раціонально застосовуючи науку. Науково-технічний прогрес – це не зло, а благо, треба тільки розумно користатися його плодами. Раціоналізм сцієнтистів відбився й у їхній гносеологічній установці на те, що наукове знання є вищим типом знання.

Другий, **антропологічний** напрямок (його також називають **антисцієнтистським**) займає в цих питаннях протилежну позицію.

Прихильники цього напрямку стверджують, що в труднощах та лихах сучасного суспільства винні, насамперед, наука, науково-технічний прогрес. Наука і техніка усе більш віддаляються від людини. Людство все частіше зіштовхується з феноменом відчуження. Наукове знання втрачає «людинний вимір»; у гонитві за об'єктивною істинністю і логічною строгістю воно цілком знеособлюється.

Сцієнтизм в історії філософії знайшов своє яскраве вираження в таких філософських концепціях (системах), як позитивізм, що має чотири етапи своєї еволюції – ранній, класичний, позитивізм, емпіріокритицизм, нео- і постпозитивізм. (див. про це далі). Крім неопозитивізму до сцієнтистського напрямку у філософії XX в. належать: прагматизм, аналітична філософія, структуралізм, філософія лінгвістичного аналізу й ін. Відповідно, до філософського антисцієнтизму (антропологічного напрямку у філософії XX в.) можна віднести такі філософські системи (концепції), як феноменологію, екзистенціалізм, філософську герменевтику.

Значним впливом у XX в. користуються також і релігійно-філософські системи і концепції. Серед них як найбільш впливові відзначимо неотомізм і персоналізм, що мають зв'язки як зі сцієнтистським, так і з антропологічним філософськими напрямками XX ст.

3.2. Сцієнтистський напрямок філософії XX ст.

Одним з головних і впливових представників цього напрямку є неопозитивізм. Крім вказаного вище комплексу проблем, у відповідь на який і виник сцієнтизм, слід зазначити ще й проблемну ситуацію в самій науці, ситуацію, що стимулювала формування і виникнення неопозитивізму. Мова йде про кризу у фізиці і математиці на рубежі XIX-XX ст. У фізиці – це світоглядна криза, криза старої механістичної картини світу, у яку не вписувалися нові відкриття (рентгенівські промені, радіоактивність, фотоелект, хвильові властивості часток і ін.) і нові теорії (спеціальна теорія відносності і квантова механіка). Відбувалося «ламання старих понять». У математиці ж, цій найбільш строгій, точній і надійній науковій дисципліні виявилися вади, парадокси в самому її фундаменті – парадокси в теорії множин. Сцієнтистсько орієнтовані філософи (у тому числі і неопозитивісти) думали, що провинною усьому є недосконалість мови науки. Звідси і виникла в неопозитивізмі ідея побудови ідеальної мови науки, вільної як від парадоксів, так і протиріч зі старою механістичною картиною світу.

Неопозитивізм однак являє собою історично третій позитивізм, третій етап розвитку позитивістської філософії. Перший, класичний позитивізм, бере свій початок від французького філософа О. Конта, який поставив перед собою завдання перебороти абстрактність і спекулятивність філософії Гегеля

(про що вже йшла мова вище) на користь науки і осмислення її досягнень. Знання є науковим настільки, наскільки відповідає критеріям найбільш розвинутої форми наукового знання – ідеалам і критеріям природничих наук. І насамперед це критерій, що перевіряється у досвіді, шляхом зведення до експериментальних даних чи чуттєвих сприйнять. Саме таке знання О. Конт вважав позитивним, гідним розгляду (звідси і термін – «позитивізм»). Філософію же в традиційному сенсі (наприклад, у сенсі німецької класики, як метафізику) він відкидав, тому що вона містила спекулятивні, що принципово не перевіряються, твердження типу: «світ - нескінченний», «прогрес – нескоримий» і т.п.

Позитивістську філософію далі розвивали англійські філософи Д. Мільє (1806 – 1873) і Г. Спенсер (1870 – 1903). В другій половині XIX ст. цей філософський напрямок набуває все більш суб'єктивного характеру. Позначився вплив ідеалістично орієнтованих емпіристів Д.Берклі і Д.Юма. Тим самим позитивізм вступає в другий етап своєї еволюції, що іноді іменується емпіріокритицизмом. Серед його представників назвемо Р. Авенаріуса (1840 – 1896), Е. Маха (1838 – 1916), що розглядали світ як сукупність «нейтральних елементів», чи «нічиїх» відчуттів (і взагалі будь-яка річ для них – це комплекс відчуттів).

На третьому етапі емпіріокритицизм витісняється неопозитивізмом із уже згадуваною задачею побудови ідеальної мови науки. Відзначимо для простоти лише два основних положення цієї філософії. По-перше, це концепція атомарних висловлень Л. Вітгенштейна (1889 – 1951), під якими він мав на увазі найбільш прості пропозиції (висловлення), що відносяться безпосередньо до чуттєвих даних. Такі висловлення можуть бути виражені в пропозиціях типу: «Троянда – червона», «стрілка шкали S приладу Р відхилилася на N поділок». По-друге, це принцип верифікації, що розробляли Р. Карнап (1891 – 1970), М. Шлік (1882 – 1936) та ін. представники Віденського гуртка. Спрощена форма цього принципу має вигляд: висловлення *p* вважається елементом мови науки (чи інакше, є науково осмисленим, таким, що має пізнавальне значення), якщо його у кінцеве число логічних кроків *p* можна звести до атомарних висловлень.

Однак реалізувати свою мету неопозитивізму так і не вдалося. Одна з перших, найбільш гострих проблем, з яким зіткнулись неопозитивісти і яку вони так і не змогли вирішити в рамках своєї концепції, – це проблема верифікації законів науки як універсальних висловлень. Якщо застосовувати до них із усією строгістю принцип верифікації, то прийдеться віднести їх до неверифікованих висловлень, що не мають пізнавальної значимості, що суперечить реальному стану справ у науці і практиці. Це, а також і інші обставини, зрештою привели до розпаду неопозитивізму і трансформації його в постпозитивізм, що не втратив своєї емпіристської

орієнтації, однак відкинув принцип верифікації на користь іншої інтерпретації смислу і значення мовних виразів і зробив акцент на вивченні історії науки, а не її мови і логічної структури. Серед найбільш значимих представників постпозитивізму відзначимо таких філософів, як **Т. Кун** (1922-1996), **С. Тулмін** (р.1922), **І. Лакатос** (1922 – 1974), **П. Фейсрабенд** (1924 – 1994) і ін. Дещо проміжний ступінь між нео- і постпозитивізмом займає **К. Поппер** (1902 - 1994).

В наш час постпозитивізм як цілісна і самостійна школа філософії вже не існує.

Прагматизм як різновид сциєнтистської філософії виник в кінці XIX ст. головним чином у США і там же одержав найбільш широке розповсюдження. Його основні представники **Ч. Пірс** (1839 – 1914), **У. Джеймс** (1842 – 1910) і **Д. Дьюї** (1859 – 1952) орієнтувалися на практичну значимість знання і філософії в тому числі. Наприклад, «принцип прагматизму» Ч.Пірса визначав значимість знання його практичними наслідками. У. Джеймс розглядав прагматизм як метод розв'язання філософських суперечок шляхом порівняння «практичних наслідків», що випливають з тієї чи іншої теорії (концепції). Істина ж, за Джеймсом, є «те, що краще «працює» на нас, що найкраще підходить до кожної частини життя».

3.3. Антропологічний (антисциєнтистський) напрямок у філософії XX століття

Відзначимо спочатку, що антропологічний напрямок у філософії XX століття не слід змішувати з **філософською антропологією** як таким розділом філософії, що орієнтований на побудову філософського вчення про природу і сутність людини. Хоча термін «філософська антропологія» був уведений ще І.Кантом, сучасна філософська антропологія ставить задачею розробку концепції людини на основі знань, накопичених у різних науках про людину. **Антропологічний** ж напрямок у філософії XX століття має більш широкий діапазон філософських вишукувань і осмислень і, до того ж, з акцентом на протиставлення сциєнтистському напрямку в сучасній філософії і культурі (більш докладно про філософську антропологію див. у темі 9 ч. II).

Серед філософських **течій** антропологічного напрямку у філософії XX століття виділимо найбільш впливові – феноменологію, екзистенціалізм і філософську герменевтику.

Феноменологія. Слово «феномен» у перекладі з грецького означає те, що є. У нашому випадку мова йде про те, що з'явилося у свідомості людини, у її чуттєвому досвіді і далі в процесі осмислення. Феномен – це і відчуття, і сприйняття, і уявлення, і думка. Феноменологія ж – це вчення про свідомість,

про феномени і їх змісти. Засновником цієї течії в тому виді, у якому вона культивується наприкінці ХХ століття, вважається Едмунд Гуссерль (1859-1938). До прихильників феноменології можна віднести таких філософів, як М. Хайдеггер (1889 – 1976), М. Мерло-Понті (1908 – 1961), Г. Шпет (1879 - 1937) та ін. Феноменологія стурбована тим, що багатий життєвий світ людини, наповнений фарбами, запахами, різноманітними враженнями, пройшовши через свідомість і досягнувши стадії науки, думок, понять, ідеалізації, виявляється надзвичайно збідненим, сухим, абстрактним, безжиттєвим.

Так, Гуссерль, один з головних представників феноменології, виступав проти жорсткого (як, наприклад, у Канта) протиставлення суб'єкта об'єкту. При такому протиставленні перебільшують або значення суб'єкта (що приводить до суб'єктивізму), або об'єкта (що приводить до натуралізму). Суб'єктивізм веде до психологізму, у рамках якого думають, що зміст науки береться винятково зі свідомості. Натуралізм трактує свідомість як пасивне відображення реальності, а тим часом воно активне. Набагато більше відповідає дійсності точка зору, яка полягає в тому, що в явищах свідомості суб'єкт і об'єкт дані в їхній співвідносності. Зовнішній для людини предмет дається йому у відчуттях, сприйняттях, спогляданнях. Але цим пізнання не закінчене, а лише починається. Тепер настає черга спеціальної роботи свідомості. Не завжди, а на час потрібно зовнішній світ мов би «взяти в дужки», утримуючись від поспішних суджень про нього (така помірність з часів давніх греків називається епохе). На час аналізу зовнішній світ «замкнений», зведений (скорочений) до явищ свідомості. При цьому не можна забувати, що в стратегічному сенсі свідомість завжди орієнтована, спрямована на предмет. Це й означає, що свідомість інтенціональна, тобто спрямована на предмет.

Розглянемо феноменологічний метод на конкретному прикладі. Як сприйняти й осмислити, що таке яблуно? Людина розглядає конкретну яблуню і синтезує одержувані від неї сприйняття. Людина має справу зі сприйняттями від однієї і тієї ж яблуні, тому синтезування виступає як ідентифікування, тобто «схоплювання» однакового. Так суб'єкт формує уявлення «про цю яблуню».

Але як скласти собі ідею (за Гуссерлем, - ейдос) про яблуню взагалі? Гуссерль не випадково використовує слово «ейдос». Ейдос – це ідея, що не втратила своєї конкретності, образності. На шляху до ейдосу «яблуня» суб'єкт уявляє (фантазує) собі різні яблуні, у тому числі і такі її властивості, що є у будь-якій яблуні. У результаті досягається ейдичний опис. Він формується у свідомості, без якого-небудь втручання предмета.

Акту переживання відповідає висловлення. Динаміці переживань відповідає динаміка висловлень. Уся справа в тім, щоб висловлення мало справжнє значення. Є слова і вирази, що всього лише вказують на щось, це бідні знаки. І є справжні висловлення, повноважні знаки, у яких людина виражає своє

відношення до того, що відбувається, робить себе відповідальним за те, що відбувається.

Феноменолог прагне зберегти і примножити повноту буття, що реалізується в динаміку споглядань, переживань, їхніх змістів (ейдосів), висловлень. Але завдяки чому вдається зробити перехід від споглядання окремих предметів до їх змісту? Завдяки інтуїції.

Істотна обставина полягає в тому, що мало не у кожному висловленні міститься більш того, на що вказує його зміст. Припустимо, я, вказуючи пальцем на книгу, стверджую: «На цьому столі лежить книга». Я бачу два предмети – стіл і книгу. Я ніколи не побачу в словах «на», «цьому», «лежить» той смисл, що вкладаю в слово «книга». Людина утворить смисл не на порожнім місці, а завдяки вихідним спогляданням. Але в смислах вкладено більше, ніж у спогляданнях.

Отже, феноменолог бере предмет споглядання «у дужки», потім він збагачує споглядання смислами і тільки після цього отриманий ейдос повертається предмету, що й означає зберегти повноту життєвого світу.

Екзистенціалізм виник у 20-ті роки. Його найбільш видатні представники: М. Хайдеггер (1889-1976) і К. Ясперс (1883-1969) у Німеччині, Г. Марсель (1889-1973), Ж.-П. Сартр (1905-1980), А. Камю (1913-1960) у Франції. Соціальним джерелом способу мислення, що лежить в основі філософії екзистенціалізму, були реальні процеси соціально-економічного, політичного і духовного життя Заходу, що знайшли втілення в різних формах відчуження людини. Феномен відчуження виражається в тім, що власна діяльність людини стає для нього далекою силою, що протистоїть йому, гнітить його, замість того, щоб людина панувала над нею. Цю тему одним з перших розробляв ще К. Маркс у своїй книзі «Німецька ідеологія». Підходи екзистенціалістів до проблеми подолання відчуження не можна розглядати лише як відображення суперечливості буржуазного суспільства. Ці протиріччя мають характер загальнолюдських.

На відміну від Канта, що порушив питання «Що таке людина?», екзистенціалісти центр ваги переносять на питання «Як стати людиною?», чи конкретніше: «чи можливо стати людиною в століття абсурду, а якщо так, то як?» У категоріальному арсеналі екзистенціалістів ключовими є такі категорії, як «екзистенція», тобто існування, «буття», «ніщо», «сутність», «гранична ситуація». Категорія «екзистенція» була введена в науковий обіг датським філософом С. К'єркегором (1813-1855). Вона означає неповторність, унікальність, суб'єктивність існування окремої людини «тут – зараз» на противагу його загальній сутності – природній, соціальній, чи об'єктивно-духовній в розумінні Гегеля. Така екзистенція розглядається як недоступна раціональному пізнанню, як така, що дана лише безпосередньому переживанню.

Для всіх екзистенціалістських доктрин характерне переконання в тому, що єдиною справжньою реальністю можна визнати тільки буття людської особистості. Це буття – початок і кінець будь-якого знання, і насамперед філософського. Людина спочатку існує — думає, почуває, живе, — а потім уже визначає себе у світі. Людина сама визначає свою сутність. Остання знаходиться не поза людиною (наприклад, у виробничих відносинах, чи в божественному приреченні), не є деяким ідеальним образом – прототипом, що має «вічні», «незмінні» людські чи «антропологічні» якості. Людина сама визначає себе, вона хоче бути такою, а не іншою. Людина прагне до своєї індивідуальної мети, вона діє сама, вибирає своє життя.

Особистість не може переслідувати якісь «загальні цілі», хоча в реальному житті людина, нерідко ототожнюючи себе з «загальними цілями», знімає, тим самим, відповідальність із себе за свої вчинки. Їй здається, що світ раціональний, що є деякі загальні закони світу, історії, культури. Однак насправді світ – абсурдний, чужий, безглуздий, як і все людське життя. До того ж, швидше за все, це єдиний світ і, умираючи, ми не одержимо жодної відплати. Справжня людина не ховається за міражі і вимисли «понадіндивідуального буття». Вона розуміє, що цілком відповідає за свої вчинки і їхні наслідки.

Буття людини — це драма. Свідомість людини вільна, її воля визначає життєвий шлях. Наш вибір і визначає нашу суть, суть буття окремої особистості. Це не значить, що людина абсолютно вільна у своєму виборі від суспільства. Навпаки, існування людини можливо тільки в рамках колективності, «спільного буття»; конкретна людина спілкується тільки з конкретними людьми. Людина самотня у своїх почуттях, вона знаходиться в порожнечі. У спілкуванні ж з іншою людиною вона або підкоряє її волю собі, або сама підкоряється її волі (або кат, або жертва). Зрозуміло, що в описаній ситуації немає ніякої об'єктивної істини. Істин багато, стільки, скільки людей. Це «суб'єктивність», її можна знайти, досліджуючи свої переживання. Для живої людини єдина дійсність — ця власна етична дійсність, а дійсним є реально-внутрішнє рішення. Існуючий об'єктивний світ у свідомості кожної людини свій і тільки свій. Світ змінюється, коли в його інертність, хаотичність ми вносимо дію. Світ перетворюється, коли ми його усвідомлюємо крізь призму своєї волі, своїх цілей. Людина перетворить світ; ставить його в залежність від себе, додає йому значимість.

На екзистенціалістську методологію застосування філософських категорій мав значний вплив «феноменологічний метод» німецького філософа Е. Гуссерля. Він ґрунтується на ідеї специфіки філософського вивчення свідомості, про що вже йшла мова вище при розгляді феноменології Гуссерля. Його феноменологічний метод опису свідомості екзистенціалісти використовували таким чином, що за допомогою його вони описали не стільки свідомість, що

пізнає, скільки повсякденну свідомість, що перебуває в стані страждання, емоційного навантаження і навіть перевантаження негативними почуттями. Основні форми емоційного стану повсякденної свідомості – це занепокоєння, почуття провини, страх, відповідальність, страх смерті і т.п. Саме через них людина виходить на структуру реальності.

При всій специфічності застосування і тлумачення згаданих раніше філософських категорій різними екзистенціалістами, головними філософськими питаннями для них залишаються питання про критерії розходження дійсного і несправжнього існування, чи буття людини і питання про можливість, границю (межі) і способи досягнення справжнього існування. Саме в зв'язку з цими питаннями і на їхній основі робляться спроби вирішити такі важливі, актуальні проблеми, як проблеми волі, відповідальності і гуманізму.

Філософська герменевтика. Це, мабуть, найостанніша за часом виникнення самостійна течія західної філософії, хоча вона має найтривалішу передісторію. Слово «герменевтика» походить від імені бога Гермеса — у давньогрецькій міфології Бога-посередника, що роз'ясняє людям послання інших богів, який був тлумачем їхньої волі. Герменевтика із самого початку була зв'язана з ідеями інтерпретації і розуміння. Представники сучасної філософської герменевтики – Е. Бетті (1890 – 1970), Г. Гадамер (р.1900), П. Рікер (р.1913) – бачать у ній не тільки метод гуманітарних наук, але і спосіб тлумачення певної культурно-історичної ситуації і людського буття взагалі. Вбачаючи основну проблему філософії в проблемі мови, вони відкидають об'єктивне наукове пізнання, безмежно довіряючи непрямим свідченням свідомості, втіленим у мові, насамперед вербальній.

Свою самостійність герменевтика знайшла вже в роботах німецьких філософів Ф. Шлейєрмахера (1768 - 1834) і В. Дільтея (1833 – 1911), згідно з якими для розуміння історичних текстів і будь-яких пам'яток минулого необхідно увійти в ту культурно-історичну атмосферу, у якій творив їхній суб'єкт, і спромогтись якомога точніше відтворити її в переживанні і взагалі у свідомості дослідження. Багато чого запозичаючи в Дільтея і Хайдеггера, Гадамер додав герменевтиці універсальний зміст, перетворивши проблему розуміння в саму суть філософії. Предметом філософського знання, з погляду герменевтики, є світ людини, який розуміється як сфера людського спілкування. Саме в цій області протікає повсякденне життя людей, створюються культурні і наукові цінності.

Розуміння припускає практичну дію, але воно з тією ж необхідністю є вираження суб'єкта, його інтерпретація. Але будь-яка інтерпретація має мовну, текстуальну форму, у силу чого герменевтика і є інтерпретація тексту.

Зрозуміти текст — це значить знайти в ньому відповіді на ряд питань, обумовлених кордонами того, хто запитує, його освітою, смаком (естетич-

ним, наприклад), талантом, традиційністю. За Гадамером, марні спроби бачити сенс тексту у свідомості його творця (тому що творець тексту сам є частиною світу, до того ж ми хочемо пізнати безпосередньо дане); у тексті немає власного смислу поза його інтерпретацією, а в рамках цієї інтерпретації недоречно суб'єктивне свавілля, тому що сам текст не довільний. Отже, розуміння досягається у забезпеченні злиття горизонтів тексту і людини. При цьому треба мати на увазі так зване герменевтичне коло. Людина повинна зрозуміти те, усередині чого вона із самого початку знаходиться, кругова залежність зв'язує ціле і його частини. Ми можемо зрозуміти текст тільки як частину цілого, про яке в нас є деяке передрозуміння до початку інтерпретації тексту. Нарешті, варто врахувати: розуміння історичне, минуле, тимчасове, а це означає мінливість самих горизонтів розуміння. Кожне нове покоління інтерпретує по-своєму.

Постмодернізм. Ця течія оформилася наприкінці 70-х років як виклик, як опозиція традиційним загальним цінностям; але характеризується крайньою неоднорідністю концептуального змісту, а також невизначеністю границь. Постмодернізм є течією не тільки у філософії XX століття, але і взагалі в культурі цього сторіччя.

Термін "постмодерн" означає "те, що впливає після Нового часу". Справа в тім, що при осмисленні нових явищ у житті суспільства культурологи і філософи стали відчувати неадекватність традиційної схеми "Древнє – Середньовіччє – Нове". Епоха Нового часу все частіше відчувала свої межі і прагнула через них переступити. Спробою окреслити кінець Нового часу і початок якоїсь наступної епохи і з'явився постмодернізм. Однією з перших постмодерністських робіт вважається дуже екстравагантна стаття Л. Фідлера "Перетинайте границі, засипайте рови", присвячена критичному аналізу сучасної художньої літератури й опублікована в 1969 р. у журналі "Плейбой".

Можна вказати принаймні на два джерела філософського постмодернізму: 1) філософську герменевтику, про яку щойно йшла мова, і 2) ту частину аналітичної філософії, що дуже близько примикає до філософії мови і постструктуралізму (включаючи таких філософів, як К. Леві-Стросс (р.1908), Р. Барт (1915 – 1980), М. Фуко (1926 – 1984) та ін.). Однією з перших робіт, присвячених власне постмодерністській філософії, звичайно називають книгу Ф. Ліотара (р. 1924) "Стан постмодерну"(1979).

3.4. Релігійна філософія XX ст.

Під визначення релігійної філософії звичайно підпадають такі філософські школи, як персоналізм – **Е. Муньє** (1905 – 1950), **М.О. Бердяєв** (1874 – 1948), **Л.І. Шестов** (1866 – 1938) ін.; християнський еволюціонізм – **Тейяр де Шарден** (1881 – 1955); неопротестантизм – **П.Тилліх** (1886 – 1965), **Р. Бультман** (1884 – 1976) ін. і неомізм – **Ж. Марітен** (1882 – 1973), **Е. Жильсон** (1884 – 1978), **Ю. Бохенський** (р.1902) і ін.

Релігійна філософія вже за визначенням поєднує всі проблеми з вченням про Бога, як досконале буття, абсолютну реальність, чия вільна воля просліджується в історії й у культурі. Проблеми розвитку гуманізму пов'язані з історією розвитку християнської релігії. Усі питання етики, естетики, космології проглядаються через призму християнського вчення. Велику роль відіграють у релігійній філософії проблеми поєднання Віри і Розуму, науки і релігії, можливості синтезу філософії, теології і науки при визначальному впливі теології.

Центральна проблема сучасної релігійної філософії — проблема людини. Як відноситься людина до Бога? Яка місія людини в історії, у чому зміст буття людини, зміст уболівань, зла, смерті — явищ, що, незважаючи на прогрес, так широко поширені?

Папа Іоанн Павло II в одній зі своїх енциклік (послань) намітив шлях відновлення сучасної релігійної філософії як відхід від абстрактних вчень про людину і звертання до вивчення «цілісної динаміки життя і цивілізації». Людині треба показати вічні цінності і цінності, які знову з'явилися, допомогти їй правильно зрозуміти і синтезувати. Такий підхід до задач філософії зробив релігійно-філософські доктрини популярними в XX в.

Основний предмет дослідження в персоналізмі — творча суб'єктивність людини. Пояснити її можна тільки через її причетність до Бога. Людина завжди особистість, Персона. Її суть — у її душі, що фіксує у собі космічну енергію. Душа самосвідома, самонапрямна. Люди живуть роз'єднано і впадають у крайність егоїзму. Інша крайність - колективізм, де особистість нівелюється, розчиняється в масі. Персоналітичний підхід дозволяє відійти від названих крайностей, виявити щирі сутність людини і відродити її індивідуальність. Шлях до індивідуальності лежить через розуміння себе як неповторної унікальної суб'єктивності. Історія і суспільство розвиваються через особистість людини. Основні проблеми персоналізму — це питання волі і морального виховання людини. Якщо особистість прагне до Бога, чи, що те ж саме, до добра і досконалості, вона знаходиться на правильному шляху. Моральне самовдосконалення, правильне моральне і релігійне виховання ведуть до суспільства гармонічних особистостей. Особистість стає персоною в процесі ко-

мунікації, активного діалогу з іншими людьми. Звідси важливість комунікації як «залучення» людей до перетворення світу.

Основні питання неопротестантських філософів — про пізнаваність Бога і своєрідність християнської віри. Але пізнання Бога зв'язане з пізнанням себе. Тому вчення про Бога виступає у формі вчення про людину. Вона може існувати як «справжня» - віруюча, і «несправжня» — невіруюча людина. Невіруюча людина знаходиться в «видимому світі», її життя тривожне, перейняте страхом. Вивести зі стану страху і тривоги може тільки релігія. Вона залишає людину наодинці з Богом, і тим самим прилучає його до вищого світу. Важлива задача неопротестантизму - створити теологію культури, яка б з позиції релігії пояснювала всі явища життя - Бог не *над* світом, не *поза* світом, і не в приватному бутті людини, а у світі як його першооснова і глибина. Вивчення культури й історії показують нам Бога як першооснову всього існуючого.

Найбільш впливова релігійно-філософська школа — неотомізм. Його теоретичний фундамент складає вчення Фоми Аквінського. Головні принципи його філософії збереглися без змін: це ідея гармонійної єдності Віри і знання, релігії і науки, визнання цінностей двох істин — істини розуму й істини віри, і думка про превалювання теології над філософією. У томістській доктрині відбувається синтез матеріалізму й ідеалізму, сциєнтистських і антропологічних вчень сучасності.

Провідна проблема томізму — доказ буття Бога і розуміння місця Його у Світі — була доповнена неотомістами проблемою буття людини. У результаті відбувся зсув акценту на проблеми людини, був створений новий її образ, який здійснює свій культурно-історичний світ, спонукуваний до цього божественним творцем. Людина в розумінні неотомістів — основний елемент буття, через нього проходить історія, що веде до вищого стану розвитку суспільства — «граду божого». Історія має гуманний сенс і призначення. Суспільство може прийти до стану, несхожому на усі відомі. То буде суспільство, основане на вищих релігійно-моральних цінностях. Так ставиться питання в творах найбільш відомих неотомістів – Е. Жильсона та Ж. Марітена.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

З якого питання сциєнтизм і антропологічний напрямок філософії (антисциєнтизм) займають протилежну позицію?

Які філософські підстави позитивізму?

Визначте основні етапи розвитку позитивістської філософії.

Що Ви можете сказати про передумови виникнення а) позитивізму? б) неопозитивізму? в) екзистенціалізму? г) неотомізму?

Чому екзистенціалізм відносять до антисциєнтистського напрямку у філософії XX століття?

Що Ви можете сказати про основні філософські ідеї неомізму і його зв'язки з іншими філософськими концепціями ХХ століття?

ЛІТЕРАТУРА

- Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). – К., 1993, лекція 8
Філософія. Підручник (ред. Г.А.Заїченко). – К., 1995, розділ 4
Введення в філософію (ред. І.Т.Фролов). Частина 1. – М., 1989, глава IV
Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.- Львів, 2001, теми 8,9
Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика. Підручник. – К., 1999.
Бичко А.К. Історія філософії. – К., 2001.
Читанка з історії філософії в 6 книгах. Книга 6. Зарубіжна філософія ХХ століття. – К., 1993
Современная западная философия. Словарь. – М., 1991

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

- 3.1. Які причини, що змінили орієнтацію філософських проблем у ХХ в.?
- 3.2. Сформулюйте кілька філософських питань, з яких відбулося розмежування сциєнтизму й антисциєнтизму. Визначте етапи становлення і розвитку позитивізму.
- 3.3. Опишіть подібність прагматизму і неопозитивізму. Чому їх відносять до сциєнтистського напрямку у філософії і культурі?
- 3.4. Виявіть основні філософські проблеми, що їх розробляли прихильники екзистенціалізму. Яка з цих проблем домінувала у творчості того чи іншого філософа?
- 3.5. Назвіть основні напрями розвитку філософії екзистенціалізму
- 3.6. Неопозитивізм і екзистенціалізм: що спільного в цих філософських концепціях і що різниці їх?
- 3.7. Назвіть мету і методи філософської герменевтики.
- 3.8. У якому смислі основою неомізму виступає філософія Фоми Аквінського?
- 3.9. До якого з основних напрямків філософії ХХ століття відноситься персоналізм?
[Варіанти: а) до сциєнтизму; б) до антисциєнтизму; в) до релігійно-філософського напрямку].
- 3.10. Філософія ХХ сторіччя розділяється на велику кількість шкіл і напрямків. Чи зустрічаються продуктивні спроби знайти єдину, правильну філософію?
- 3.11.* До якого з трьох основних напрямків філософії ХХ ст. [а) сциєнтизму; б) антисциєнтизму; в) релігійно-філософського напрямку] відноситься наведений текст: «До нашого покоління ще не було такого, щоб виріс новий клас філософів, натренованих у техніці наук, включаючи математику, і які сконцентровані на філософському аналізі. Ці люди бачили, що необхідні нові розподіли роботи, що наукові дослідження не залишають людині досить часу, щоб робити роботу логічного аналізу, і навпаки, логічний аналіз вимагає концентрації, що не залишає часу науковій праці, концентрації, що внаслідок свого прагнення до прояснення більше, ніж до відкриття, може навіть заважати науковій продуктивності. Професійні філософи науки є продуктом її розвитку» [6]. Які особливості цього напрямку можна виявити в даному тексті?
- 3.12.* Що ріднить персоналізм і неомізм?
- 3.13.* Чи зв'язані між собою сучасна соціальна ситуація неоднозначності особистісного буття з розвитком філософських ідей?
- 3.14.* У чому суть розриву між сучасною філософією і попередньою класичною філософією? Обґрунтуйте свою відповідь.

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Європейська філософія XIX століття

Особливості філософії XX століття

Філософія XX століття як неklasична філософія

Зміна орієнтації філософствування в XX столітті

Сциєнтизм у духовній культурі й у філософії

Основні етапи еволюції позитивістської філософії

Філософія прагматизму, її джерела і вплив на духовну культуру XX століття

Ф. Ніцше і філософія життя

Екзистенціалізм і його соціокультурне значення

Екзистенціалізм і феноменологія: подібність і розходження

Філософська герменевтика, її джерела і вплив на духовну культуру XX століття

Основні релігійно-філософські концепції XX століття

Філософський постмодернізм, його джерела і вплив на духовну культуру XX століття

ліття

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки – К., 1996

Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. – К., 1996

Рассел Б. Історія західної філософії. – К., 1995

Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. – М., 2000

Пассмор Д. Сто лет философии. – М., 1998

Реали Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т.4. – Спб., 1997

Постмодерн: переоцінка цінностей. – Вінниця, 2001

Філософія. Навчальн. посібник (ред. І.Ф.Надольний). – К., 1997

Антология мировой философии. Т.3. М., 1971.

Зотов А.Ф. Мельвиль Ю.К. Буржуазная философия середины XIX – начала XX столетия. – М., 1988

История философии в кратком изложении. – М., 1991.

Кьеркегор С. Наслаждение и долг. – К., 1994.

Мир философии. Книга для чтения. Часть 1. Раздел 1., п.2. – М., 1991.

Ницше Ф. Сочинения: в 2-х тт. – М., 1990.

Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998.

Татаркевич Вл. Історія філософії. Т.3. – Львів, 1999.

Шопенгауэр А. Мир как воля и представление // Собрание сочинений. Т.1. – М., 1992.

Малахів В.С. До характеристики герменевтики як способу філософствування // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 6.

Хрестоматія по історії філософії (западная философия). – М., 2001

История современной зарубежной философии: компаративистский подход. – Спб., 1997

Лобковиц Н. Что случилось с томизмом? // Вопросы философии. – 1997. – №1.

Тема 4. Становлення і розвиток філософської думки в Україні

1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі і розвиток філософської думки в період формування української нації.
2. Філософія Григорія Сковороди
3. Філософська думка в Україні XIX – XX вв.

4.1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі

Точкою відліку історії формування філософських ідей і концепцій у культурі Київської Русі є 860 рік (прийняття князем Аскольдом християнської віри) і 988 рік – рік установаження на Русі християнства. Християнський світогляд поступово став витісняти язичництво, міфологічний світогляд. У цьому тривалому і суперечливому процесі важливе місце займає діяльність великих просвітителів Кирила (827-869) і Мефодія (815-865) зі створення слов'янської абетки, повного перекладу Біблії і життєписів отців церкви, а також перекладу творів античних і візантійських мислителів. У 1051 р. київським митрополитом Іларіоном (?–1073) видається перший оригінальний трактат філософсько-богословського змісту – «Слово про закон і благодать». У ньому автор, зокрема, проводить ідею рівності народів як передумови вільного, а не рабського існування.

Світогляд, що формується в цю епоху, характеризується подвійністю: у ньому переплітаються християнські і язичницькі компоненти. Крім того, спостерігається тенденція до антропоцентризму.

Переважаючи проблем людського буття у філософських міркуваннях тодішніх богословів знаходить своє вираження в особливій гостроті й актуальності етичних питань, наприклад, про конфлікт добра і зла і шляхи його розв'язання. Аналогічні ідеї ми знаходимо у мислителів-книгарів XI–XVI вв. Незважаючи на гніт польських, литовських і молдавських князівств, у цей період формується українська нація. У тодішніх світоглядних орієнтаціях розповсюджені песимістичні мотиви, хоча і з помітно зростаючими елементами протидії гноблення.

З XVI–XVII ст. на території України помітно підсилюється європейський вплив. Це виявляється, наприклад, в активізації торгових зв'язків (особливо зі зростаючими містами – Києвом, Львовом і ін.); усе більше число українців виїжджає учитися в Європу. В інтелектуальній атмосфері того часу затверджуються ідеї гуманізму і раціоналізму, що також пов'язано з європейським впливом.

На фоні посилення з кінця XVI в. польського гніту і католицького впливу росте і православна опозиція цим процесам, що знаходить своє вираження в утворенні так званих братств – своєрідних соціальних форм, націлених на захист і збереження мови, культури, віри і традицій українського на-

роду. Йде процес відродження української духовної культури, розвиток філософської думки в Україні, де разом з підвищенням національної самосвідомості українського народу активізується поширення гуманістичних ідей, носіями яких у даний період виступили такі видатні діячі української культури, як Юрій Дрогобич (1450 – 1494), Павло Русні (1470 – 1517), Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 – 1566) та ін. Пропагуючи античні уявлення з філософії і літератури, вони дійшли висновку про те, що людина як частина природи має право на задоволення своїх земних потреб, гармонійний розвиток душі і тіла, дотримання законів природи, пізнання яких повинно стати основою людської діяльності.

У 1632 р. двоє великих київських братств об'єднуються під керівництвом відомого українського просвітителя **Петра Могили** (1597 – 1647); створюється перший вищий духовний навчальний заклад – Києво-Могилянський Колегіум, що у 1701 р. наділяється статусом академії. У ньому зосереджуються кращі представники української інтелектуальної еліти того часу, які відстоювали нерідко дуже прогресивні позиції. Зокрема, натурфілософські курси, що читалися тоді в стінах цього навчального закладу, орієнтували студентів на відхід від традиційної схоластики. При цьому виявилися принаймні дві, за рядом пунктів, непримиренні позиції в питаннях про співвідношення наукового (критичного) і релігійного підходів до навколишньої дійсності. Наприклад, мислитель того часу **Феофан Прокопович** (1681 – 1736) у цьому протистоянні віддавав перевагу першому підходу, різко критикуючи ортодоксальних богословів за догматизм, фанатизм. Іншу позицію займав **Стефан Яворський** (1658 – 1722), який набагато терпкіше ставився до збереження старих традицій.

4.2. Філософія Григорія Сковороди

Григорій Савович Сковорода (1722 – 1794) є найбільш видатним філософом в Україні. На становлення і розвиток його філософських поглядів найбільше вплинули, насамперед, античні філософи (Протагор, Сократ, Епікур), а також філософи Нового часу й епохи Просвітництва.

Світогляд Сковороди носив чітко виражений пантеїстичний характер. На його думку, Бога як усемогутньої духовної сутності, що стоїть над світом, природою і людиною не існує. Він є істинною природою в природі, живим у живому, людиною в людині, законом, гласом сущого. Дотримуючись в цілому положення про вічність світу як тіні вічної духовної субстанції, обумовленої невидимою натурою бога, Г. Сковорода разом з тим відстоював ідею вічності, безмежності і нестворюваності матеріального світу. Єдність матеріального і духовного, кінцевого і нескінченного, єдиного і загального він намагався осмислити в теоретико-пізнавальному відношенні через

співвідношення сутності і видимості, а в морально-естетичному плані – через поняття добра і зла. Для обґрунтування своїх поглядів Г.Сковорода розробив концепцію трьох світів. Ця концепція містила в собі макрокосм – безмежний світ, що складається з безлічі малих світів; мікркосм – людський світ, вірніше сама людина; символічний світ – Біблія. Кожний з цих світів має внутрішню (духовну) і зовнішню (матеріальну) природу. Дійсним богом є внутрішнє, духовне, тому істинно людське, моральне визначається не тілесною, тлінною організацією людини, а духом, волею, світом внутрішніх переконань, що і виступають богом у людині. У символічному світі Біблії Г. С. Сковорода прагнув знайти приховані за символічними формами духовні цінності людини, ідеали людських відносин, що встановлюються між людьми в їхній істинно духовній сутності без згубного впливу плоті.

Г.С. Сковорода, усвідомлюючи соціокультурну значимість освіти, науки, техніки, був переконаний у тому, що для щастя людини вони ще не достатні без науки про людину. Для досягнення щастя людина повинна пізнати саму себе, свої здібності, виробити відповідно до своєї природи спосіб життя. В основі цього способу життя Сковорода бачив «споріднену працю» як дійсно людський спосіб самоствердження особистості. Не вважав він також основою людського щастя нагромадження матеріальних благ, насолоду ними, думаючи, що вище блаженство і дійсне щастя приносить людині праця за покликанням, праця, яка відповідає природним нахилам людини. Причину всього, нерозумного, перекрученого в людському житті Сковорода бачив у праці без покликання, праці примусовій або спрямованій на збагачення. Тому, засуджуючи соціальні вади суспільства, закликав до моральної досконалості шляхом подолання неспорідненості праці у всіх сферах людської діяльності.

Серед досить багатой філософської спадщини Г. Сковороди виділимо трактат «Наркисс» (1771, 1794 – остання редакція), у якому мислитель стверджує, що людина невіддільна від Природи, з'єднана з нею своєю натурою. Тому пізнання людини одночасно є і пізнанням Природи.

4.3. Філософська думка в Україні XIX – XX ст.

На початку XIX ст. у Росії складається дуже несприятлива духовна атмосфера. В Україні самодержавна влада чинить нові утиски та репресії серед вільнодумців. Зокрема, це привело до закриття в 1817 р. Києво-Могилянської Академії, що знову відродилася лише в 1991р.

Однак духовне протистояння самодержавній імперській владі не затихає на території України. Найбільш важливою віхою в цьому зв'язку є діяльність “Кирило-Мефодіївського товариства”, головними представниками якого були Н. Костомаров (1817 – 1885), П. Куліш (1819 –

1897) і Т. Г. Шевченко (1814 – 1861). Соціально-політичні погляди представників цього товариства концентрувалися навколо ідей волі, національного визволення і соціальної рівності і були спрямовані проти кріпацтва. Помітним явищем у цьому плані був вихід “Книги буття українського народу” Н. Гулака (1882 – 1899) і Н. Костомарова.

Хоча в культурі України XIX в. переважали мислителі і загальнонародні діячі національно-політичного і соціокультурного плану, однак і власне філософська проблематика не зникла з їх поля зору; були в Україні того часу і мислителі власне філософської орієнтації. Тут насамперед слід зазначити творчість Памфіла Юркевича (1826 – 1874), що був професором Київської духовної академії. У 1860 р. він опублікував статтю “З науки про людський дух” [7], у якій виступив проти матеріалізму Л. Фейєрбаха і М. Г. Чернишевського (1828 – 1889). П. Юркевича не задовольняла не тільки матеріалістична, але й ідеалістична філософія: він критикував ідеалістичну діалектику Гегеля. У філософських творах Юркевича головним предметом розгляду виступала людина-індивід, точніше, особистість, суть якої складає не розум, а серце. Оскільки в основі світу лежить божественна мета, яку здійснюють, реалізують люди, то вона може бути пізнана не головою, а серцем. Між мозком і духовною діяльністю, вважав Юркевич, існує не причинний зв'язок, а ідеальний доцільний зв'язок, в основі якого лежить духовна суть. Юркевич також вважав неможливим, щоб свідомість виникала з матерії. Таким чином, він активно виступав проти матеріалізму взагалі, думаючи, що останній не в змозі прояснити сутність свідомості, руху, і скласти правильну картину світу.

Філософські погляди П. Юркевича можна охарактеризувати як теологічний ідеалізм. Шлях пізнання він пов'язував з освоєнням Біблії, стверджуючи, що істину ми маємо в біблійному вченні про серце, де зосереджене духовне життя людини.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Які філософські проблеми обговорювалися мислителями в епоху Київської Русі?

Коли і за яких умов філософія в Україні стає професійним заняттям?

У чому полягає соціально-культурне значення створення Києво-Могилянського Колегіуму?

Що Ви можете сказати про духовну атмосферу в Києво-Могилянській Академії в XVIII в.?

Які передумови й основні ідеї філософії Г. Сковороди?

Які зміни в духовній культурі українського суспільства відбулися в XIX ст.?

Вкажіть основні філософські ідеї П. Юркевича

Опишіть загальні риси філософії П. Юркевича і Г. Сковороди

Філософські ідеї в культурі і суспільно-політичних рухах в Україні XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. – К., 1996
Філософія. Підручник (ред. М.Заїченко). – К., 1995, розділ 3
Історія філософії України. Підручник. – К., 1994
Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.- Львів, 2001, тема 10
Від витоків до середини XIX століття: Короткий довідник з історії філософії. – К., 1997, п.4.2
Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). – К., 1993, лекції 10-12

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

- 4.1. Які моральні проблеми були в центрі уваги мислителів Київської Русі?
- 4.2. У чому суть концепції «спорідненої праці» у філософії Г.Сковороди?
- 4.3. Опишіть зміст концепції трьох світів Г. Сковороди.
- 4.4. Яка мораль була домінуючою у філософії українського романтизму?
- 4.5. Які складові українського менталітету за П. Кулішем?
- 4.6. Які основні принципи «філософії серця» П. Юркевича?
- 4.7. Назвіть не менше трьох представників української «філософії серця».
- 4.8. Перерахуйте (і аргументовано підтвердіть свій вибір) ті філософські течії, що найбільшою мірою вплинули на формування:
 - а) філософії Г. Сковороди;
 - б) філософії П. Юркевича.
- 4.9. Які філософські ідеї і проблеми були в центрі уваги А. Потебні?
- 4.10. Як Ви думаєте, чому Г.Сковороду називають українським Сократом?
- 4.11. Окресліть особливості розвитку філософської думки в Україні кінця XIX – початку XX ст. і виявіть основні філософські ідеї цього періоду.
- 4.12.* Як Ви думаєте, як долається міфи (язичництво) у перших філософських концепціях мислителів Київської Русі?
- 4.13.* Поясніть, чому в розвитку української духовної культури і розширенні філософських ідей велику роль відігравали література і суспільно-політичні рухи?

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Основні філософські ідеї в культурі Київської Русі.
Філософська думка Київської Русі в контексті давньоруської духовності.
Вихідні ідеї і представники українського гуманізму XVI в. Поява професійної філософії.

Україна і Західна Європа XVI – XVII ст.: вплив їхніх зв'язків на розвиток філософії.
Філософські ідеї українських гуманістів та їх сучасне значення.
Філософські ідеї в Києво-Могилянській академії.
Життя і філософська творчість Г. Сковороди.
Вплив філософських ідей Г. Сковороди на розвиток української духовної культури.
Філософські ідеї засновників Кирило-Мефодіївського товариства.
Вплив західноєвропейської філософії на розвиток філософської думки в Україні.
Філософія П. Юркевича і її основні ідеї.
Особливості розвитку філософії в Україні в радянський період.
Світова й українська філософія: аспекти і перспективи взаємозв'язків.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Історія філософії України. Хрестоматія. Навчальн. посібник. – К., 1993

Забужко О. Філософія національної ідеї та європейський контекст. – К., 1993

Історія філософії на Україні. У 3-х т. – К., 1987 – 1988.

Ничик В.М. Феодан Прокопович. – М., 1997.

Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К., 1997.

Паславський І.С. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVII ст. – К., 1984.

Розвиток філософської думки в Україні. – К., 1994.

Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2-х томах. – К., 1973.

Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. – К., 1991.

Юркевич П.Д. Философские произведения – М., 1990.

Розділ III Проблема буття

Тема 5 Буття і матерія

1. Філософська категорія «буття». Види буття.
2. Матерія як філософська категорія.
3. Атрибути буття: рух, простір, час.

Ключові терміни і поняття: буття, об'єктивна реальність, суб'єктивна реальність, субстанція, матерія, природа, рух, простір, час.

5. 1. Філософська категорія «буття». Види буття

Якщо раніше мова йшла про предмет філософії, її основні функції, історичний розвиток її основних ідей і концепцій, то тепер ми приступаємо до вивчення основних філософських проблем. Серед них найбільш фундаментальними і значимими є три: **проблеми буття, проблеми людини і проблеми суспільства**. Наступні три розділи курсу присвячені їхньому розгляду.

З проблеми буття ми починаємо тому, що, по-перше, вона історично була першою, справді філософською проблемою, що була поставлена і своєрідно, філософськи, вирішена філософськими ж засобами. По-друге, дві інші проблеми у певній мірі логічно підлегли проблемі буття, тому що, наприклад, питання про природу (тобто походження і сутність) людини тісно пов'язане з питанням про її особливе буття, з питанням про повноту буття людини (життя, суб'єктивність, цінності, діяльність з набором її норм і ідеалів і т.п.).

Одним з перших проблему буття розглядав у IV ст. до н.е. Парменід. Він ввів у філософську мову категорію «буття», а також представив першу теоретичну модель буття. У цей час в античному суспільстві, у світогляді його представників відбувалися «несприятливі» процеси: поступово втрачалася віра у всесилля богів; звичний життєвий комфорт, який забезпечував грецьку міфологію, був порушений. Необхідно було знайти іншу опору, що забезпечила б стійкість, яка втрачається, стабільність у суспільстві. Таку опору Парменід знайшов у філософії, проголосивши перехід від влади богів до влади розуму. Не речі, явища, а думки – от справжнє буття. «Одне і те ж є думка і те, про що думка існує», – стверджував Парменід. Для нього буття – це те, що існує за світом чуттєвих речей, що може бути предметом мислення, умоглядним. Надаючи буттю абсолютну значимість, Парменід думав, що воно має такі властивості:

– воно єдине і неподільне;

– воно ідеальне і має справжню досконалість;
– воно самодостатнє, тобто не вимагає ніяких зовнішніх причин і основ;

– воно вічне.

Буття, що так розуміється, можна тільки мислити: воно, як кажуть в філософії, – лише умоосягаєме. Однак тут треба врахувати важливу особливість парменідівського розуміння буття: буття є думка, але не як людська суб'єктивність, а деяка знеособлена думка, яку можна співвіднести з таким важливим для духовної культури античності поняттям, як Логос, під яким спочатку мали на увазі загальний ідеальний закон, основу світу, його порядок і гармонію.

Наступні рішення філософських питань, пов'язаних з різними трактуваннями буття, привели до формування онтології (філософського вчення про буття), де «буття» – базова філософська категорія. Ця категорія позначає все те, що якимось існує, – об'єкти, речі, явища, процеси, а також способи і типи існування. Таких способів виділимо три:

- 1) Дійсне існування, тобто реальність, яка, у свою чергу, поділяється на об'єктивну (світ матеріальних об'єктів і процесів) і суб'єктивну (світ людських почуттів, емоцій, бажань і т.п.).
- 2) Можливе існування, що його допускають, наприклад, закони природи, але поки ще не виявлене в досвіді, на експерименті (наприклад, передбачення існування нових елементарних часток).
- 3) Віртуальне існування, що знаходиться мов би «між» першими двома. Такий спосіб існування можна знайти тепер не тільки у світі елементарних часток (де він і був уперше зафіксований і описаний), але і більш доступним чином – наприклад, в інформаційно-комунікаційній мережі Інтернет, різноманітних комп'ютерних тренажерах і т.п. (див. докладніше в [8]).

Онтологія вивчає не тільки різні способи існування, але й розмаїтість типів, об'єктів і процесів, що назвемо **видами буття**:

1. Буття речей (світ матеріальних об'єктів і процесів як природних, так і штучних).
2. Буття ідеального, духовного (Бог, числа, ідеї Платона, гегелівська абсолютна ідея і т.п.).
3. Буття людини з усім багатством і багатоманіттям його внутрішнього світу і зовнішнього поведінки. Цьому виду буття буде присвячений ряд тем з наступного, IV розділу нашого курсу.
4. Буття суспільства (соціуму). З ним пов'язане існування і динаміка таких об'єктів, як, наприклад, нація, держава, культура і т.п., чому буде присвячений заключний розділ нашого курсу.
5. Буття інформації. Цей вид буття (як і особливий спосіб віртуального

існування) ми виділяємо, щоб підкреслити те нове в сучасному світі, що зв'язано з комп'ютерною революцією і її впливом на рішення засобів комунікації. Тут мається на увазі, наприклад, буття файлів у комп'ютері, сайтів чи електронних книг і газет в Інтернеті, гіпертекстів у інтернетівському кіберпросторі і т.п.

5.2. Матерія як філософська категорія

Буття, субстанція, матерія, природа. Ці поняття знаходяться в одному значеннєвому ряді мови онтології. Під субстанцією звичайно мають на увазі основу буття. У філософії розглядають як матеріальну (першоречовина Мілетської школи, атоми Демокріта, матерія французьких матеріалістів XVIII в. і т.п.), так і ідеальну субстанцію (ідеї Платона, монади Лейбніца, абсолютна ідея Гегеля і т.п.). Тим самим матерія – це одна із субстанцій. Природу також можна розглядати як одну із субстанцій (наприклад, як це має місце у Б. Спінози), припускаючи матеріальну основу, що забезпечує життя людини (гідро-, атмо- і біосфера). Хоча у філософії, як відзначалося раніше, використовують поняття «природа» і в іншому значенні – як синонім слів «походження» і «сутність». У такому смислі це поняття вживається, наприклад, у назві знаменитого трактату давньогрецького філософа Лукреція Кара «Про природу речей».

Еволюція уявлень про матерію. Очевидно саме в Мілетській школі зародилися перші більш-менш систематичні уявлення про матеріальну основу світу. Матерія як першоречовина – от головна теза представників цієї школи філософів. З такими уявленнями тісно пов'язана й ідея чотирьох вихідних стихій – води, землі, вогню і повітря. Своєрідну матеріалістичну позицію займає Демокріт. Його атоми – матеріальні частки; з них, за Демокрітом, складається навіть душа людини.

Розвиток природничих наук сприяв збагаченню уявлень про матерію, її структуру і властивості. В другій половині XIX ст. фізиками був відкритий новий вид матерії – поле, – яке, на відміну від речовини, не можна безпосередньо відчувати, зважити. Крім того, на початку XX ст. було доведено, що атом має складну будову і що закономірності в мікросвіті істотно відрізняються від звичних нам законів макросвіту, світу земних масштабів. До світу матеріальних об'єктів стали тепер зараховувати не тільки ті об'єкти, які можна відчувати, що мають масу і просторово-часову локалізацію, але й ті, котрі є безупинними утвореннями типу хвиль і полів і про масу яких можна говорити досить умовно. Тим самим філософами була виявлена основна ознака матеріальності – бути об'єктивною реальністю. Тоді під матерією варто розуміти філософську категорію для позначення об'єктивної реальності, даної нам в остаточному підсумку у відчуттях. При

цьому відзначимо, що, по-перше, словосполучення «в остаточному підсумку» підкреслює, що більшість матеріальних об'єктів (тим більш – мікрооб'єктів) неможливо безпосередньо відчувати; до рівня відчуттів їх можна звести лише за допомогою приладів і вимірювань. По-друге, необхідно матеріальний об'єкт (наприклад, електромагнітне поле як вид матерії) відрізнати від категорії «матерія» як дуже загального поняття, тобто ідеального утворення. Можна порівняти в цьому зв'язку, з одного боку, конкретний плід, скажімо, яблуко з усіма його смаковими і візуальними якостями, і з іншого боку – «плід узагалі» як поняття, що відноситься до сфери ідеального і яке іменує всі плоди – груші, яблука, сливи і т.п.

Різноманіття видів матерії можна розглядати в рамках різних підходів. Так, один з них базується на наявності двох фундаментальних видів матерії – речовини і поля. Відповідно до новітніх наукових уявлень, до цієї пари варто приписати вакуум – точніше, його збуджений стан, – що відповідальний за виникнення нашого Всесвіту. Докладніше про вакуум див., наприклад, в [9].

Другий підхід виходить з масштабного розрізнення: матеріальний світ поділяється на мікросвіт (світ клітин, молекул, атомів, ядер «елементарних частинок»), макросвіт (світ земних масштабів) і мегасвіт (світ космічних масштабів – зірок, галактик, метagalactic і т.п.). Третій, генетичний підхід, передбачає врахування фактору часу. Відповідно до цього підходу виділяють неживу матерію, живу і соціально організовану матерію.

5. 3. Атрибути буття: рух, простір, час

Під атрибутом мається на увазі властивість, без наявності якої розглянутий об'єкт не може існувати. До питання про атрибутивність руху як властивості буття варто згадати насамперед дві протилежні позиції в античній філософії – позиції Геракліта і Парменіда. Якщо перший відстоював загальність і атрибутивність руху, то для другого справжнім буттям, як відзначалося вище, виявляється стан спокою. Дискусія прихильників Геракліта і Парменіда могла завершитися або спростуванням атрибутивності руху, або ствердженням перебування десь у світі абсолютного спокою. Історія науки демонструє невдачі на цьому шляху: ті, що вважались раніше перебуваючими в стані абсолютного спокою – зірки, туманності, Чумацький Шлях, – як виявилось, здійснюють рух навколо деякого центра, що також непостійний.

Однак це не означає, що позиція Парменіда зовсім непродуктивна. По-перше, спокій, звичайно, існує, однак, на відміну від руху, він відносний. По-друге, існує чимало ситуацій, у яких спокій, або прагнення до спокою, стабільності, стійкості є більш пріоритетним і важливим, ніж орієнтація на рух, постійні зміни. По-третє, до нашого часу в науці відкритий ряд

фундаментальних законів збереження (енергії, маси, кількості руху й ін.).

Тим самим атрибутивність руху приймається у філософії. Розглянемо, які бувають види і форми руху.

Розрізняють, наприклад, поступальний і обертальний, циклічний і спрямований рух; рух з кількісною зміною і рух зі зміною якісної визначеності. Останній випадок особливо цікавий і важливий для філософії, тому що ми зіштовхуємося тут з розвитком. Розвиток – це особливий рух; не будь-який рух є розвитком, а лише той, що (на додаток до вже зазначеної ознаки наявності якісних змін) пов'язаний з відновленням, має діалектичні протиріччя в якості свого джерела (докладніше про це – див. нижче в темі 7).

За характером субстрату (того, що рухається) розрізняють такі форми руху матерії:

а) механічну форму, (наприклад переміщення тіла під дією сил), що конкретно вивчає, наприклад, така наукова дисципліна, як механіка;

б) фізичну (взаємодія і рух полів і частинок, їхнього взаємоперетворення і т.п.), що її вивчають у циклі фізичних наук;

в) хімічну (взаємоперетворення речовин у процесі хімічних реакцій), що вивчається хімічними науками;

г) біологічну (комплекс рухів, що забезпечують можливість життя як особливого способу існування високоорганізованих природних об'єктів), що вивчається в системі біологічних наукових дисциплін;

д) соціальну (зміни стану суспільства, культури, світова історія і т.п.), що, відповідно, вивчається соціально-гуманітарними науками.

Зробимо три важливі зауваження до даної класифікації форм руху:

1. Дана класифікація побудована за принципом «від простого до складного». Проте, сучасна фізика (нелінійна динаміка і фізика нерівноважних процесів і систем) внесла корективи в співвідношення (а) і (б) – див., наприклад, [10 – 14].
2. Розглянуті форми не ізольовані одна від одної; вища форма містить елементи нижчої. (Наприклад, жива клітина існує саме як жива завдяки різноманіттю механічних рухів і взаємодій, і, разом з тим, її можна розглядати як своєрідну фабрику, що виробляє нові хімічні речовини).
3. Незважаючи на відзначений в п. 2 зв'язок, не потрібно його абсолютизувати (цьому учить, насамперед, негативний досвід такої абсолютизації) при вивченні якого-небудь складного об'єкта чи явища. Не слід цілковито зводити вищу форму руху до нижчої (наприклад, не варто сутність життя зводити до хімізмів, пояснювати тільки законами хімії, або, як колись Ж. Ламетрі в XVIII в. у книзі «Людина – машина», пояснити природу людини законами механіки). Концепція, що допускає таке повне зведення, називається редукціонізмом. Якщо мається на увазі зведення до механічної форми руху, то тоді в наявності механіцизм як

окремий випадок редукціонізму.

Обговорюючи філософські проблеми руху як атрибута буття, не можна обійти питання про природу того, що рухається. Послідовне рішення цього питання важливе як для ефективного розвитку природничих наук, так і для зміцнення позицій матеріалістичної філософії. Прикладом неадекватного рішення цього питання може служити концепція енергетизму В. Оствальда (1853 - 1932). Рецидиви цієї концепції можна також знайти й у XX ст. при неадекватності інтерпретації взаємодії елементарних електронних часток і античастинок (так званих реакцій анігіляції, при яких нібито «зникає матерія»).

Уже віддавна, обговорюючи у філософії проблеми руху, виникало питання про «фон», на якому відбуваються ці «зміни взагалі», як їх можна локалізувати – тобто питання про простір і час.

Під простором у сучасній філософії мають на увазі форму буття, що виражає **протяжність** і **співіснування** об'єктів. «Протяжність» можна тлумачити, наприклад, як можливість виміру довжини, ширини і висоти об'єкта. «Співіснування» означає тут характер взаємного розташування об'єктів один щодо іншого, характер «околиць» розглянутого об'єкта (у математиці, наприклад, є спеціальна дисципліна, що вивчає ці питання – топологія).

Час – це форма буття, що виражає **тривалість** існування об'єктів і **послідовність** зміни їхніх станів. Остання частина цього визначення підкреслює зв'язок часу з рухом і такою важливою рисою буття (точніше, зв'язку в бутті), як **причинність** (див. докладніше нижче в темі 6).

Доповнимо описаний зміст категорій простору і часу хоч би коротким розглядом трьох основних концепцій простору і часу, значимих в історії філософської думки – субстанціональної, реляційної і апіористської.

У рамках субстанціональної концепції (серед яскравих її представників відзначимо **І. Ньютона** (1643 – 1727) простір і час розглядаються як незалежні одна від одної і від матерії субстанції. Використовуючи модельні образи, їх можна розглядати як своєрідні судини, шухляди, стінки яких розсунуті в нескінченність. Підкреслимо головну особливість трактування, наприклад, простору: воно не залежить від часу і від матерії, а час не залежить від простору і від матерії. Ця концепція не витримала критики з боку науки і практики.

Реляційна концепція трактує простір і час як такі, що мають відношення до матерії і навіть як найважливіші її властивості. Один з основоположників цієї концепції – **Г. Лейбніц**. Ця концепція вплинула на становлення спеціальної і загальної теорії відносності **А. Ейнштейна** (1879 – 1955), що внесли істотний вклад у розвиток наших уявлень про простір і час.

Якщо в тільки що розглянутих концепціях простір і час розглядаються

як об'єктивні форми буття, то в апіористській концепції (її розвивав головним чином І. Кант) простір і час трактуються як переддосвідні властивості чуттєвого споглядання людини, тобто як суб'єктивні властивості. Реальний же життєвий досвід людини лише розвиває що дану від народження здатність.

Відзначимо деякі властивості простору і часу. Серед загальних властивостей виділимо зв'язок з іншими атрибутами - рухом і матерією. Особливо яскраво цей зв'язок підтвердили спеціальна і загальна теорія відносності: як просторові, так і часові характеристики об'єктів, які рухаються із швидкістю, близькою до швидкості світла, залежать (хоча і по-різному) від величини швидкості (міри руху), що є одним з наслідків спеціальної теорії відносності. Відповідно, як просторові, так і часові характеристики залежать від наявності поблизу розглянутих об'єктів важких мас, що є наслідком загальної теорії відносності (наприклад, простір поблизу нейтронної зірки чи чорної діри «викривляється», а «плин» часу «сповільнюється»).

Серед часткових властивостей простору і часу відзначимо тривимірність «звичайного» простору, але одновимірність часу; симетрію простору (наприклад, як рівноправність лівого і правого), але асиметрію часу. Остання властивість зв'язана з іншою фундаментальною властивістю буття – причинністю, а також з необоротністю реальних природних процесів, що, у свою чергу, пов'язано з одним з найважливіших законів природи – із другим законом термодинаміки. Це закон інакше називають законом зростання ентропії. Спрощене формулювання його таке: замкнута система у своїй динаміці прагне до все менш упорядкованого стану. Чи в термодинамічних термінах: тепло передається лише від теплого до холодного, але не навпаки.

Варто розрізняти, з одного боку, простір і час як філософські категорії, і, з іншого боку, – як конкретно-наукові поняття, що використовуються, наприклад, у математиці (евклідовий, гільбертовий простір), у фізиці (фазовий простір, просторово-часовий континуум Мінковського) чи в психології (перцептивний простір). Взагалі, усі ці простори відносяться до протяжності і співіснування, однак кожний – по-своєму, зі своєю специфікою.

Категорії «простір» і «час», як і категорії «матерія» і «рух», дуже важливі і значимі для розвитку науки і матеріалістичного світогляду.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Що таке буття ?

Як розумів буття Парменід ?

Чим відрізняється буття ідей від буття речей ?

У чому специфіка тлумачення буття екзистенціалізмом ?

Опишіть різноманіття видів матерії.

Що таке механіцизм ?

Які форми руху матерії Ви знаєте? Опишіть їхній взаємозв'язок і дайте оцінку реду-

кціонізму (механіцизму).

Які концепції простору і часу Ви знаєте ?

Які властивості простору і часу Ви знаєте ?

Що таке розвиток?

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Підручник (ред. М.Заїченко). – К., 1995, розділ 5

Введення в філософію. Учебник для ВУЗів (ред. И.Т.Фролов). Часть 2. – М., 1989, глави 5,6

Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. – К., 1995, розділ 3

Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К. - Львів, 2001, тема 11

Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач та ін.). 2-е вид. – Харків, 2000, розділ II

Філософія. Учебник для ВУЗів (ред. В.П.Кохановский). – Ростов-на-Дону, 1995, раздел 3

Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). – К., 1993, лекція 13

Філософія. Учебник (ред. В.Д.Губин). – М., 1996, часть 2, раздел 1

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

5.1. Як і чому у філософії виникла проблема буття ?

5.2. Що таке буття як об'єктивна і як суб'єктивна реальність ? Чи є реальність крім об'єктивної і суб'єктивної реальності ?

5.3. До яких видів буття відносяться існування (буття) таких об'єктів: а) біль; б) держава; в) число; г) мета; д) атом; е) комп'ютер; ж) стіл; з) файл; і) сон?

5.4. Як Ви думаєте, чому першоосновою світу Фалес обрав саме воду ?

5.5. Що означає словосполучення «бути матеріальним»? Чи збігається воно за змістом зі словосполученням «бути об'єктивним»?

5.6. Яке співвідношення понять «матерія», «природа», «субстанція»?

5.7. Чи згодні Ви з твердженням: «Все у світі – це матерія, що рухається» ?

5.8. Поясніть розходження у вживанні поняття «матерія» у таких фразах: «матерія – це об'єктивна реальність, дана нам у відчуттях» і «костом зшитий з чорної матерії».

5.9. Дайте оцінку концепції механіцизму.

5.10. Як Ви думаєте, чи має сенс говорити про рух думки? знання?

5.11. Студент А стверджує: «Простір – матеріальний», а студент Б заперечує: «Як же так, адже «простір», як і «час» і «матерія», – це найбільш загальні поняття, що, у свою чергу, є формами мислення, тобто ідеальними утвореннями». Як Ви вважаєте, хто з них правий – А, чи Б?

5.12. Обґрунтуйте нерозривний зв'язок матерії і руху.

5.13. Чи згодні Ви з тим, що біологічні явища можна цілком пояснити на основі законів механіки? фізики? хімії? Аргументуйте свою відповідь.

5.14. Часто розвиток визначають як особливий, специфічний рух. Поясніть, у чому полягає ця специфіка?

5.15. Чи існує єдність у нашому винятково різноманітному світі? Якщо так, то в чому суть цієї єдності? На чому вона основана?

5.16. * Парменід стверджував: «Буття є, а небуття ні». Як Ви думаєте, чому він так стверджував?

5.17. * Обґрунтуйте, чому атомізм Демокріта – це матеріалістичне вчення? Які філософські ідеї з даної теми можна проілюструвати на прикладі атомізму?

5.18. * Що означає – бути об'єктивним ? – бути матеріальним ? Чи може бути щось (предмет, явище і т.п.) об'єктивним, але нематеріальним ?

5.19. * У головному трактаті І.Ньютона з механіки «Математичні основи натуральної філософії» зустрічаються такі визначення:

а) «Маса – це кількість матерії»;

б) «Абсолютний простір за своєю сутністю, безвідносно до чого б то не було зовнішнього, залишається завжди однаковим ...»[15]. Дайте їм філософський коментар. Чи можна погодитися тепер з такими визначеннями? Спробуйте пояснити, чому цей головний трактат Ньютона має саме таку назву.

5.20. * Один студент стверджує: «Світ – один», інший: «Світ – єдиний». Хто з них правий, по-вашому? Чи є зв'язок між цими твердженнями?

5. 21. * Спробуйте описати подібності і розходження в змісті понять «буття» і «життя».

5. 22.* Дайте філософський коментар до наступного фрагменту з «Системи природи» П.Гольбаха: «Пошановувачі Бога та теологи постійно докоряють своїм супротивникам у пристрасі до парадоксів або до систем, у той час як самі засновують всі власні теорії на фантастичних гіпотезах, принципово відмовляються від досвіду, зневажають підказки природи і не рахуються із свідченнями власних відчуттів, підкорюючи свій розум неволі авторитету. Учні природи мають право заперечити їм: “Ми стверджуємо лише те, що бачимо; ми визнаємо лише очевидність; якщо ми маємо будь-яку систему, то вона ґрунтується лише на фактах. Ми помічаємо у самих собі і повсюди саму матерію і висновуємо на основі цього, що матерія здатна відчувати і мислити. Ми бачимо, що у всесвіті все відбувається за механічними законами згідно із властивостями, утвореннями, модифікаціями матерії, і не шукаємо інших пояснень природних явищ, окрім тих, які спостерігаємо в природі. Ми уявляємо собі лише один-єдиний всесвіт, де все пов'язане між собою і будь-яка дія відбувається від відомої чи невідомої природної причини, що вона породжує її відповідно до необхідних законів. Ми не стверджуємо нічого, чого б не можна було довести...”» [16].

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Еволюція уявлень про матерію

Структура і форми матерії

Концепція енергетизму і її філософський зміст

Сучасні уявлення про рух: на шляху до філософії нестабільності

Соціальна форма руху матерії і її специфіка

Сутність редукціонізму і його прояви

Основні філософські концепції простору і часу

Внесок сучасної науки в розвиток уявлень про простір і час

Рух і розвиток

Філософські концепції розвитку

Світоглядний сенс антропного космологічного принципу

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Анисов А.М. Типы существования // Вопросы философии. – 2001. - №7.

- Філософія. Навчальн. посібник (ред. І.Ф.Надольний). – К.,1997
- Капак Ф.М. Перехідний стан буття: поняття, місце в трансформаціях // Філософська думка. – 2001. - №7.
- Доброхотов А.Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии. – М.,1986
- Философские проблемы естествознания. – М.,1985, главы 11-13
- Основы онтологии. Учебное пособие (ред. Ф.Ф.Вякерева и др.). – СПб.,1997
- Губин В.Д. Онтология. Проблема бытия в современной европейской философии. – М.,1998
- Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. - 1991. - № 6
- Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. – М.,1994
- Казютинский В.В., Балашов Ю.В. Антропный принцип: история и современность // Природа. – 1989. - №1.

Тема 6 Детермінізм

1. Буття як світ у цілому і його обумовленість (детермінація)
2. Поняття зв'язку. Різноманіття зв'язків у світі.
3. Еволюція уявлень про детермінізм.
4. Категорія «закон». Класифікація законів.

Ключові терміни і поняття: детермінізм, зв'язок, закон, причина і наслідок, необхідність, випадковість, можливість, дійсність.

6.1. Буття як світ у цілому і його обумовленість (детермінація)

З буттям як одним із ключових понять онтології асоціюється також і поняття «світ», що позначає, як правило, деяку відносно замкнуту і самодостатню цілісність. З цим поняттям ми зустрічалися і раніш, починаючи буквально з першої лекції, під час обговорення теми світогляду. Тепер же прийшов час обговорити питання: чим же обумовлена ця цілісність? Яка природа різноманіття проявів світу (світ – один чи єдиний у своєму різноманітті)?

Поняття дійсності як зв'язного цілого складає основу концепції детермінізму. У рамках цієї концепції дійсність з'являється як закономірна і причинно обумовлена: будь-яка подія чи явище в принципі (нехай, поки ще не зараз) можуть бути пояснені раціональним способом. Наприклад, підведенням під який-небудь закон природи. Протилежна ж концепція, прихильники якої віддають пріоритет чудесам, ірраціональному, надприродному, нез'ясовним (наприклад, на основі законів науки) явищам, називається, відповідно, індетермінізмом. Таким чином, детермінізм тісно зв'язаний з наукою, з ідеєю раціональності, у той час як індетермінізм –

відповідно, з релігією. Тут мається на увазі та її сторона, що зв'язана з вірою в надприродне. Теологія ж, як раціоналізована частина релігії, цілком сумісна з детермінізмом.

Помітимо, що концепція детермінізму застосовна не тільки до природи, але і до соціуму, тобто її прояв можна знайти й у соціальній філософії. Мається на увазі, наприклад, соціальний детермінізм у філософії історії Гегеля, що вплинув на таких видатних мислителів, як К. Маркс, А. Кожев, Ф. Фукуяма й ін.

6.2. Поняття зв'язку. Різноманіття зв'язків у світі

З попереднього параграфу видно, що «зв'язок» є центральним поняттям у концепції детермінізму. Навколишня дійсність, як відзначалося, винятково різноманітна. Якщо мати на увазі матеріальну дійсність, то ми вже вказували, наприклад, на різноманіття видів і форм існування матерії. Однак дійсність (і матеріальна в тому числі) різноманітна й у відношенні зв'язків у світі.

Перш, ніж розглядати різноманіття зв'язків, помітимо, що поняття «зв'язок» близьке за змістом з поняттям «відношення», що, у свою чергу, знаходиться як фундаментальний член семантичного ряду (тобто смислової послідовності) понять «річ – властивість – відношення».

В різноманітті зв'язків виділимо принаймні шість груп:

а) **безпосередні й опосередковані зв'язки.** Наприклад, для того, щоб говорити зі співрозмовником на досить великій відстані, необхідний посередник у вигляді якого-небудь із засобів зв'язку – телефону, радіо, інтернету і т.п.;

б) **причинні і функціональні зв'язки.** Зв'язок деякого А с деяким В – причинний, якщо

1) цей зв'язок носить спрямований, «векторний» характер, наприклад, від А до В і

2) А породжує В. (Д. Юм, який вніс великий внесок у вивчення причинності, не раз підкреслював: «до» це ще не означає «з причини»).

Функціональний же зв'язок лише фіксує залежність В від А (чи А від В), не маючи на увазі направленості в цій залежності, а звертаючи увагу лише на зіставлення елементів двох множин А і В, при якому один (чи одні) елемент є незалежним (наприклад, А), а інший (чи інші) – залежним (наприклад, синусоїдальна залежність від часу амплітуди сили змінного струму в мережі);

в) **необхідні і випадкові зв'язки.** Необхідними зв'язками називають зв'язки зі стійкою внутрішньою основою і сукупністю також досить стійких умов їхнього виникнення, існування і розвитку. Такі зв'язки входять до складу закономірних зв'язків (див. далі поняття закону). Випадковими

називають ті зв'язки, що визначаються частіше зовнішніми, побічними для даного явища чи процесу причинами, або обставинами, що виникають від перетинання незалежних причинних рядів. Слово «частіше» вказує на більшість звичних нам масових явищ і подій за участю великого числа елементів (наприклад, явища у світі молекул, броунівський рух і ін.). Інша ситуація, однак, - у мікросвіті, де поведінка, скажімо, одиничного, «окремого» електрона носить принципово ймовірний, «випадковий» характер. І пов'язано це не з зовнішніми умовами, а з його (електрона) іншою природою (тобто ми тут маємо справу не з макро-, а з мікрооб'єктом). Серед визначальних ознак випадкових зв'язків відзначимо також їх мінливий, тимчасовий характер, відносну байдужість до форми їхнього прояву, невизначеність виникнення в просторі і часі. Крім того, останні десятиліття наука поповнилася новими даними про світ випадкових явищ і, насамперед, про співвідношення порядку і хаосу у світі. Зокрема, була виявлена така закономірність: у хаотичних системах (як осередку випадковостей) за певних умов з необхідністю виникає упорядкованість, причому вже як внутрішня їхня характеристика;

г) **потенційні (можливі) і дійсні зв'язки.** Ці зв'язки розрізняються способом існування (цих способів було виділено в п.5.1. три); у категоріальному (понятійному) ж плані вони відповідають категоріям діалектики «можливість» і «дійсність» (див. нижче в п.7.4.). Відзначимо подібну відповідність і для зв'язків типу (б) («причина» і «наслідок») і зв'язків типу (в) («необхідність» і «випадковість»);

д) **суттєві і несуттєві зв'язки.** Ці зв'язки більш характерні для сфери пізнання і виражають ступінь їхньої важливості і значимості, глибину, рівень розвитку пізнання. Наприклад, для науки важливі, насамперед, істотні зв'язки (які потім утворюють науковий закон), у той час як у звичайному житті людини значимі як суттєві, так і несуттєві зв'язки;

е) **формальні і змістовні зв'язки.** Як і попередні, ці зв'язки в більшій мірі мають гносеологічну значимість. Проте категорії «форма» і «зміст» мають воістину універсальну застосовність – див. нижче, п.7.4.

Тут же відзначимо, що формальність зв'язку, наприклад, є предметом вивчення логіки, тобто дисципліни, що виділилася з філософії і вивчає такого роду зв'язки між судженнями (логічний висновок).

До приведеного різноманіття варто додати ще один важливий тип зв'язків, що більшою мірою цікавить науку, ніж філософію. Це дуже розвинутий (як у буттєвому, так і в концептуальному плані) тип зв'язків, так званий **науковий закон** (закономірні зв'язки), сформувався порівняно недавно, в епоху виділення науки як суверенної області людської діяльності. До цього часу і концепція детермінізму (як наукова, так і філософська) набула досить розвинутої форми, що є підсумком тривалої еволюції уявлень про детермінізм.

6. 3. Еволюція уявлень про детермінізм

Виявимо коротко кілька характерних «віх» на шляху розвитку уявлень про детермінізм.

* **Дао** в давньокитайській культурі і філософії, що позначає закономірний шлях речей і подій у навколишній дійсності.

* **Логос і телеологізм** в античності. Серед безлічі значень поняття «Логос» є і таке, яке вказує на організуючу роль думки в єдності зі словом (мовою). Телеологізм же – це концепція, відповідно до якої щось (наприклад, природа) існує і змінюється заради якоїсь мети; джерела цієї концепції беруть свій початок ще у Аристотеля, його класифікації причин на чотири види, у число яких входить і цільова причинність.

* **«Сили» і ентелехія** в середньовічній культурі і філософії. Багато явищ і процесів в цей час прагнули пояснювати як обумовлені деякими прихованими якостями і прихованими причинами. (Наприклад, приховані «життєві сили», що пояснюють природу життя, надалі використовувалися в такій досить популярній у біології концепції, як віталізм).

* **Causa sui Спінози і лапласівський детермінізм** епохи Нового часу. Пантеїзм Спінози дозволяв розглядати природу як самодостатню, таку, що несе в собі причини всіх наявних явищ. З ім'ям же П. Лапласа пов'язана концепція, відповідно до якої поведінку (майбутнє чи минуле) будь-якого об'єкта можна точно й однозначно розрахувати, якщо знати її початкові умови. Ця концепція сформувалося як узагальнення й екстраполяція дійсно вражаючих успіхів механіки.

* **Формування ймовірно-статистичної картини світу** в другій половині XIX в. завдяки успіхам у вивченні масових явищ, динаміки систем, що складаються з величезного числа елементів. У поведінці останніх істотну роль відіграє випадковість (випадкові зв'язки), мірою якої виступає ймовірність (приклади: опис руху молекул газу, броунівського руху, економічної і демографічної статистики і т.п.)

* **Синергетика і нелінійна динаміка** (друга половина XX в.). Ці нові природничонаукові дисципліни, що /див. коротко про них у Примітках/, поперше, розкрили закономірність самоорганізації досить складних систем і, по-друге, показали, що межа між хаосом і порядком уже не повинна розглядатися як тверда і непроникна. Іншими словами, у хаосі за певних умов (наприклад, нерівноважне середовище) може мимовільно виникати порядок і, з іншого боку, простий упорядкований рух (наприклад, рух так званих біліардів Сіная) може за певних умов мов би “заплутуватися” і ставати хаотичним. Усе це різко розходиться з традиційним (раніше стандартним, канонічним) уявленням про наявність різкої і непрохідної межі між порядком і хаосом [17,18].

Відзначені етапи еволюції детермінізму свідчать про розвиток наших уявлень про світ як упорядковану, пов'язану цілісність, про розмаїтість форм детермінації. Те, що механічний (лапласівський) детермінізм утратив свою універсальність, не слід розцінювати як крах детермінізму взагалі (а у свій час – наприклад, в епоху встановлення ідей квантової фізики – деякі філософи і фізики, що філософствують, так і думали). Насправді концепція детермінізму збагатилася новим змістом, подібно до того, як концепції простору, часу і руху збагатилися з установленням спеціальної і загальної теорії відносності, про що вже йшла мова в п.5.3.

6. 4. Категорія “закон”. Класифікація законів

Філософію і науку завжди цікавили найбільш важливі й істотні зв'язки, що характеризують внутрішні особливості об'єктів і явищ. Їх звичайно називають **закономірними** зв'язками чи просто **законами**. Не можна уявити собі науку, у якій відсутні закони, чи, принаймні, закономірні зв'язки. Ця категорія досягла найвищого рівня розвитку в природничих науках. Саме з їхнього досвіду раціонально виходити при визначенні категорії “закон”.

Закон – це зв'язок; однак не будь-який зв'язок є закон. Закон - це особливий зв'язок. Які ж ці особливості? Виділимо найбільш важливі:

1) **регулярність, повторюваність**. Тут припустима така ілюстрація: відмінна риса сучасного вченого – вміти побачити в удаваному спочатку хаосі явищ прихований (від простого ока) порядок, що і полягає у повторюваності окремих явищ чи їх властивостей;

2) **істотність**. Зв'язки, що претендують стати законом, як правило, не лежать, так би мовити, “на поверхні”. Для їхнього виявлення потрібні значні інтелектуальні зусилля (наприклад, для розкриття сутності чуттєвого досвіду недостатньо);

3) **усезагальність**. Іншими словами, це означає, що такий зв'язок відноситься до будь-якого об'єкта з його предметної області. Забігаючи вперед, відзначимо, що тут мається на увазі наявність у кожного закону своєї предметної області;

4) **необхідність**. Деякою мірою ця особливість примикає до (1): якщо встановлена регулярність і повторюваність, то витрачені при цьому інтелектуальні (і інші) зусилля звичайно породжують переконання в обов'язковості такої повторюваності і надалі, що, у свою чергу, пов'язано (знову забігаючи вперед) із передбачувальною функцією закону;

5) **відтворюваність**, тобто можливість повторення відміченої у (1) регулярності будь-яким суб'єктом. Якщо ж зв'язок унікальний, неповторний, одиничний (тобто, наприклад, місця і часу), то його не можна назвати закономірним чи законом. Властивість відтворюваності пов'язана з такими

важливими в гносеологічному відношенні процедурами, як перевірка і підтвердження;

б) **об'єктивність**. Помітимо, що одна справа об'єктивне існування такого зв'язку, наприклад, у природі, а інша – спосіб вираження її в знанні, мовою понять, через їхній зв'язок. Це якісно різні зв'язки – зв'язок природних явищ і зв'язок понять (величин), що виражають якісь їхні істотні риси, наприклад, у вигляді якоїсь математичної функції. Найбільш загальною граматичною формою вираження закону є умовне речення виду: “Якщо ..., то ...”. У логіці ця форма називається імплікацією, а висловлення – відповідно, імплікативним.

Таким чином, має сенс визначати закон як зв'язок, що має властивості (особливості) (1) – (6). Ці шість властивостей – необхідні, але, можливо, не достатні: можна вказати і додаткові властивості та/чи особливості або модифікувати наявні, не втрачаючи, однак, основи. Проте приведені означення вимагає доповнень.

По-перше, необхідно враховувати область (предметну область) чи умови чинності закону.

По-друге, із законами асоціюються принаймні три основних функції – описова, пояснювальна і передбачувальна.

Класифікація законів. Найбільш простим але не настільки визначеним розподілом законів є поділ їх за “обсягом” їхньої предметної області на окремі (наприклад, закон Ома) і загальні (наприклад, закон збереження і перетворення енергії).

Якщо враховувати форму вираження законів, то їх можна розділити на якісні і кількісні. Перші формулюються чисто вербально (словесно), у той час як кількісні допускають математичну форму вираження, через зв'язок величин.

Якщо мати на увазі характер об'єктів і передбачення їх “поведінки”, то закони поділяють на динамічні (ім “підкоряються” одиничні об'єкти і передбачення їх поведінки жорстко однозначні) і статистичні, що стосуються об'єктів, які включають величезну безліч елементів і тому дають лише ймовірні передбачення.

Якщо ж враховувати характер об'єктів в іншому плані – у смислі їхньої природи, то варто розрізняти, наприклад, природничонаукові (закони природи) і соціальні закони. При такому розрізненні прийдеться внести корективи й у приведені вище визначення, що справедливо, головним чином, для законів природничих наук. Насамперед це пов'язано з істотною роллю суб'єктивних факторів, тому що соціальні об'єкти, до яких відносяться такі закони, складаються з людей, особистостей, що володіють, крім іншого, свободою і волею (див. про це в другій частині в т.ч. проблемне питання про сумісність детермінізму і свободи волі).

Примітки до теми 6

На самостійне вивчення в цій темі вноситься питання: “Проблема єдності світу”. При цьому варто розрізняти релігійні, наукові і філософські моделі (концепції) єдності світу і відповідні аргументи. Питання про єдність світу цілком може розглядатися як підсумкове до даної теми, тим більше, якщо врахувати значимість філософського детермінізму і загальної концепції зв'язків для обґрунтування тези про єдність світу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Що таке світ? Чим обумовлена його цілісність?

Опишіть уявлення про світ як про зв'язне ціле.

Опишіть різноманіття зв'язків у світі.

У чому полягає внесок науки і філософії в розвиток наших уявлень про детермінізм?

Детермінізм і наука.

Яке співвідношення детермінізму і раціональності?

Які зв'язки відносять до закономірних зв'язків (законів)?

Опишіть особливості наукового закону. Чим закони природи відрізняються від моральних і юридичних законів?

У чому специфіка соціальних законів у порівнянні з природничонауковими законами (законами природи)?

Чи існує порядок у хаотичному світі?

Чи існують закономірності у світі випадків?

Що таке індетермінізм?

ЛІТЕРАТУРА

Введение в философию. Учебник для ВУЗов (ред. И.Т.Фролов). Часть 2. – М., 1989, глава 7, п.4

Алексеев П.В., Панин А.В. Диалектический материализм. – М., 1987, раздел 4

Кузнецов И.В. Детерминизм // Философский энциклопедический словарь. – М., 1989, С.158-159

Мир философии. Книга для чтения. Часть 1. – М., 1991, раздел 3, п.3

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

6.1. Як, по-Вашому, більш правдоподібно уявляти світ – як Космос чи як Хаос? Чому саме так? Аргументуйте свою відповідь.

6.2. Світ як зв'язне ціле: у чому суть позиції релігії з цього питання, і в чому суть позиції філософії?

6.3. Чи розрізняєте Ви причинні і функціональні зв'язки? Аргументуйте свою відповідь, у тому числі конкретним прикладом.

6.4. Як витлумачувався причинно-наслідковий зв'язок лапласівським детермінізмом? У чому обмеженість такого тлумачення?

6.5. У філософському тексті зустрілася така фраза: “Поза випадковістю неможливо зрозуміти життя людини в часі”. Як Ви розумієте це висловлення?

6.6. Чи згодні Ви з тим, що “випадкове – значить безпричинне”?

- 6.7. Чим відрізняється причина від приводу? Наведіть приклад.
- 6.8. Чи може наслідок впливати на причину, що його породила?
- 6.9. Яке співвідношення понять "причинність" і "детермінізм"? [варіанти відповіді: а) збігаються; б) не мають нічого спільного; в) збігаються частково; г) одне з них є окремим випадком іншого].
- 6.10. Чи будь-яку регулярність, повторюваність явищ можна назвати законом? Аргументуйте свою відповідь.
- 6.11. Студент назвав законом твердження: "Усе повинно завершитися якимсь результатом". Чи згодні Ви з цим?
- 6.12. Назвіть філософські поняття, родинні категорії "закон"?
- 6.13. Чи можна назвати законом вимогу "Не витрачай грошей більше, ніж маєш!", або фразу "Не виймай з гаманця грошей більше, ніж там знаходиться"?
- 6.14. Чим відрізняються закони природи від біблійних заповідей (законів Божих)?
- 6.15. Як Ви розумієте співвідношення необхідності і випадковості в концепції детермінізму?
- 6.16. Чи існують закономірності (закони) у світі випадкових явищ?
- 6.17. Чи сумісна концепція буття Парменіда з детермінізмом?
- 6.18. Наведіть приклад прояву індетермінізму.
- 6.19. Чи можливі абсолютно ізольовані об'єкти?
- 6.20. Які поняття з концепції детермінізму Ви використовували б при описі: а) руху планет; б) метеорологічних прогнозів; в) розпаду радіоактивної речовини?
- 6.21. Наведіть аргументи на користь єдності світу з боку: а) матеріалізму; б) ідеалізму; в) релігії; г) науки.
- 6.22.* Чи сумісні, по-вашому, детермінізм і свобода волі? Аргументуйте свою відповідь.
- 6.23.* Чи можна розглядати позицію П. Гольбаха, представлену у фрагменті з його "Системи природи" (Тема 5, завдання 5.22.) як детерміністську?
- 6.24.* Спростуйте чи доведіть наявність причинного зв'язку між такими явищами: а) день і ніч; б) падіння економіки і зростання злочинності; в) матеріальний достаток людини і рівень його духовної культури.
- 6.25.* Чи може одне і те ж явище при різних умовах і відносинах бути як необхідним, так і випадковим? [Варіанти: а) так; б) ні.] Обґрунтуйте свою відповідь.
- 6.26.* В одному посібнику з ділової етики читаємо: "Якщо я люблю самого себе і хочу собі добра, моя ділова активність буде ефективною, вдалою, якщо я буду чесний". Дайте філософський коментар цьому фрагменту. Які зв'язки (у рамках концепції детермінізму) тут маються на увазі?
- 6.27.* Що Ви можете сказати про сумісність змісту закону (об'єктивності зв'язків, що виражаються ним), з одного боку, і форми його концептуальної репрезентації (вираження) як зв'язку понять, з іншого?

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Ідея порядку і хаосу в історії науки і філософії.

Зв'язок як центральне поняття в концепції детермінізму.

Детермінізм і індетермінізм – протилежні онтологічні концепції.

Розвиток уявлень про причинність.

Причинність як онтологічна ідея і як принцип пояснення.

Розвиток уявлень про випадковість.

Сучасний детермінізм і наука.
 Порядок з хаосу: нові уявлення про світобудову і самоорганізацію.
 Еволюція поняття "закон природи".
 Класифікація законів.
 Закон і випадок, їхнє співвідношення.
 Категорії "закон" і "хаос".
 Причинність і випадковість у сучасній науковій картині світу.
 Формування синергетичної картини світу.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

- Крымский С.Б., Кузнецов В.И. Мировоззренческие категории в современном естествознании. – К., 1983, глава II
- В поисках нового мировидения. – М., 1991.
- Доброуравова И.С. Синергетика: становление нелинейного мышления. – К., 1990
- Кузнецов Б.Г. Идеалы современной науки. – М., 1983, С. 85-145
- Огородников В.П. Познание необходимости. Детерминизм как принцип научного мировоззрения. – М., 1985
- Детерминизм // Философская энциклопедия. Т.1. – М., 1962, С. 464-466
- Аскин Я.Ф. Философский детерминизм и научное познание. – М., 1977
- Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач та ін.). 2-е вид. – Харків, 2000, розділи II, V.
- Гильдерман Ю.И. Закон и случай. – М., 1991
- Философские проблемы естествознания. – М., 1985, глава 14
- Аверьянов А.Н. Системное познание мира. – М., 1985
- Категории "Закон" и "хаос". – К., 1987
- Современный детерминизм. Законы природы. – М., 1973
- Современный детерминизм и наука. тт.1,2. – Новосибирск, 1975
- Необходимость и случайность. – К., 1988
- Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М., 1986
- Разумовский О.С. Современный детерминизм и экстремальные принципы в физике. – М., 1975

Тема 7 Діалектика

1. Детермінізм і діалектика. Об'єктивна і суб'єктивна діалектика.
2. Діалектика – вчення про загальні зв'язки і розвиток. Філософські і конкретно-наукові концепції розвитку.
3. Закономірності діалектичних зв'язків (закони діалектики).
4. Категорії діалектики.

Ключові терміни і поняття: діалектика, якість, кількість, міра, діалектичне протиріччя, діалектичне заперечення, одиничне і загальне, явище і сутність, зміст і форма.

7.1. Детермінізм і діалектика. Об'єктивна і суб'єктивна діалектика.

В історії філософії чимало продуктивних ідей, концепцій, традицій, що не втратили актуальності і донині. У їхньому числі діалектика – одна з найбільш значних. Її джерела тісно пов'язані з еволюцією уявлень про детермінізм. Маються на увазі дискусії Геракліта і елейців (Парменіда, Зенона й ін.) про рух, про стійкість і мінливість світу, про поєднання протилежностей у світі і т.п. Ці дискусії стосувалися головним чином об'єктивних процесів, що забезпечують визначеність світу. При цьому можна говорити про джерела так званої об'єктивної діалектики, тобто “діалектики речей”. У розробці цієї галузі діалектики значну роль зіграли ідеї Аристотеля, Н. Кузанського, Г. Лейбніца й ін.

Інше більш впливове джерело діалектичних ідей пов'язане з філософією Сократа, з його мистецтвом вести діалог, доказову, аргументовану бесіду (звідси виникає і сам термін “діалектика”). Цю галузь діалектики називають **суб'єктивною діалектикою** (“діалектикою ідей”). У її розробці значну роль зіграли ідеї таких філософів, як Платон, П. Абеляр та ін. У класичній німецькій філософії (особливо, у філософії Фіхте і Гегеля) відзначені дві галузі з'єднуються в єдину концепцію діалектики на основі принципу тотожності буття і мислення. Відповідно до цього принципу можна говорити про взаємну відповідність закономірностей об'єктивної дійсності і закономірностей розумових процесів.

Матеріалістично перероблений, цей принцип трансформувався в марксистській філософії як принцип єдності (“збігу”) діалектики, логіки і теорії пізнання. Однак помітимо, що взагалі об'єктивні зв'язки (зв'язки в природі) можуть і не збігатися із суб'єктивними (зв'язками в мисленні), зв'язки причинні з логічними, подібно до того, як історичне може не збігатися з логічним.

Таким чином, діалектика – це один зі способів опису світу як зв'язного цілого, що розвивається. І тому такий опис можна розглядати як детерміністський; тобто діалектика – різновид детермінізму.

7.2. Діалектика – вчення про загальні зв'язки і розвиток. Філософські і конкретно-наукові концепції розвитку.

Історично діалектика виникла як філософське вчення про зв'язки у всьому різноманітті їхніх проявів, тобто в природі, у суспільстві й у духовній сфері. Тим самим і тут можна відзначити спорідненість діалектики і детермінізму. Однак діалектику цікавлять не просто зв'язки, нехай і в загальності їхніх проявів, а особливі зв'язки, що приводять до **розвитку**.

Особливі зв'язки в природі, аналогічні зв'язкам у мисленні (у світі

ідеального), за марксистською традицією (що йде, головним чином, від Ф. Енгельса) відносять до об'єктивної діалектики, так би мовити до "діалектики речей".

Світ зв'язків, як відзначалося, винятково різноманітний (див. попередню тему). Великий клас двосторонніх зв'язків називають взаємодіями. Взаємодію можна розглядати як причину руху (наприклад, причину руху Землі навколо Сонця – як їхню гравітаційну взаємодію).

Однак головна орієнтація діалектики – на осмислення особливого руху – розвитку. Розвиток розглядається в діалектиці як рух, що має, принаймні, такі особливості (властивості):

а) спрямованість, поступовість руху (це – не круговий і не циклічний рух);

б) незворотність руху;

в) наявність якісного перетворення об'єкта, що рухається, його оновлення, тобто під час руху об'єкта змінюється його структура – він фактично стає іншим об'єктом.

Діалектичне вчення про розвиток є підсумком багатовікового досвіду осмислення цього феномена у філософії, науці і духовній культурі взагалі. Можна виділити такі "віхи" (ключові ідеї, концепції і т.п.) на цьому шляху осмислення:

- * ідея круговороту в природі і суспільстві ("возвращение на круги своя"), що була поширення в античності, але запозичена, головним чином, з міфології;

- * ідея циклічності природних і соціальних процесів, джерела якої аналогічні;

- * християнська ідея спрямованості і неповторності життєвих і історичних процесів, тісно поєднаних з лінійною концепцією часу Августина;

- * Р. Декарт про першодвигун і можливість виникнення в природі нових форм (у протигау Біблії);

- * виникнення ембріології (науки про зародок як початок життя);

- * І. Кант, космогонічна гіпотеза виникнення Сонячної системи;

- * теорія еволюції Ч. Дарвіна;

- * теоретичні моделі еволюції Всесвіту;

- * обґрунтування можливості упорядкування хаотичних систем у синергетиці.

Розвиток розглядається в діалектиці як загальна властивість буття (і тому "розвиток" – це філософська категорія) у тому сенсі, що такий особливий рух можна знайти в природі (наприклад, біологічна еволюція), у суспільстві (соціальний прогрес, хоча поняття "розвиток" і "прогрес" не однакові за змістом - див. нижче) і в духовній сфері (ріст наукового знання: нові гіпотези, теорії і т.п.). Тлумачення розвитку як загальної властивості

буття є однією з важливих особливостей, що відрізняють діалектику як філософську концепцію розвитку від конкретно-наукових концепцій розвитку. Серед них, крім уже згаданої концепції біологічної еволюції (наприклад, класичної теорії еволюції видів Ч. Дарвіна, сучасної синтетичної теорії еволюції і т.п.), можна згадати також концепції еволюції Всесвіту у сучасній космології (у якій описуються ряд якісних перетворень Всесвіту, починаючи від так званого Великого Вибуху і до сучасного її стану), концепції економічного росту, кібернетичні моделі розвитку й ін. Кожна з них має обмежену область застосовності, але, на відміну від діалектики, здатна поетапно описувати (а іноді в ряді ситуацій і прогнозувати) розвиток об'єкта мовою точних понять, в ідеалі – мовою математики.

7.3. Закономірності діалектичних зв'язків (закони діалектики)

Як відзначалося, категорія “закон” виражає особливий тип зв'язків; закони діалектики описують універсальність зв'язків. Однак, на відміну від природничонаукових законів (як найбільш чітко визначених у концептуальному плані), закони діалектики не мають того повного набору властивостей (ознак) зв'язків, про який йшла мова у попередній темі (п. 6.4.). Тому часто замість “закону” вживають термін “закономірність” як більш прийнятний для даної ситуації.

Закономірності діалектичних зв'язків (закони діалектики) вперше в досить чіткому вигляді сформулював Гегель. Це його знамениті три закони – закон взаємопереходу кількісних і якісних змін, закон єдності і взаємодії протилежностей і закон заперечення заперечення, – які утворюють цілісну систему (куди входять і категорії діалектики), що має, за його переконанням, науковий статус. Тому що системність, наявність законів і категорій, їхня логічна послідовність і пріоритет розуму при їхньому використанні – усе це невід'ємні ознаки науки. Категорія “закон” характеризується деякою подвійністю. З однієї сторони вона стосується особливих зв'язків у світі (наприклад, об'єктивних зв'язків у природі), з іншої, – вона позначає певне твердження (висловлення, пропозицію, судження), що у логіці називається номологічним і виражається умовним реченням типу: “Якщо ..., то ...”. Причому це твердження має характер універсальності; мовою логіки це означає, що таке висловлення містить квантор загальності. Наприклад, закон всесвітнього тяжіння можна виразити у вигляді такого умовного речення: “Для будь-яких двох масивних тіл, якщо їхні маси рівні m_1 і m_2 , а відстань між ними r , сила їхнього взаємного тяжіння прямо пропорційна r в квадраті”.

Аналогічно і закони діалектики можна розглядати як зв'язок категорій, що відбиває (відображає) зв'язок у світі і виражається у вигляді

універсального умовного речення. Тим самим для того, щоб сформулювати і зрозуміти суть цих законів, необхідно спочатку виявити і хоча б коротко описати їхній категоріальний склад.

Почнемо (як втім і Гегель) із закону взаємопереходу кількісних і якісних змін. До його категоріального складу входять такі категорії: "якість", "кількість" і "міра". Мовою цих категорій даний закон дозволяє описати, як відбувається розвиток (так би мовити, його "механізми", тобто, за яких умов він відбувається). Закономірність, уперше чітко виражена Гегелем, полягає в тому, що не будь-яка кількісна зміна приводить до зміни якісної визначеності, а лише така, при якій порушується міра (тобто баланс між кількісною і якісною визначеністю). Передумови такої закономірності діалектичних зв'язків можна знайти ще в античності, наприклад, у знаменитих парадоксах "купа" і "лисий".

Парадокс "купа" виникає в такій ситуації. Наприклад, мається сукупність (безліч) зерен. Коли, при якій кількості зерен цю сукупність можна розглядати як купу? Одне зерно – явно не купа; два, три – теж купою не назвеш. А п'ять? Десять?... Аналогічно з парадоксом "лисий", правда, тут ситуація не зі зростанням кількості елементів безлічі, а з її зменшенням.

Філософську категорію "якість" не слід змішувати з поняттям, використовуваним у словосполученнях типу: "якість меблів", "товарний знак якості", "якість продукції, що випускається," і т.п. Філософська категорія "якість" характеризує цілісність об'єкта (речі), його внутрішні, істотні особливості, а не ступінь його досконалості, ступінь близькості його до ідеалу.

Крім того, варто мати на увазі, що в діалектиці кількісні зміни розглядаються як безупинний процес, а якісні – як дискретний, стрибкоподібний (тому нерідко категоріальний склад даного закону доповнюють категорією "стрибок").

Дамо тепер коротке формулювання розглянутої закономірності (закону діалектики) у вигляді умовного речення (імплікативного висловлення): "Якщо в будь-якому об'єкті, що рухається, його кількісні зміни приводять до порушення міри, то відбувається зміна його якісної визначеності, що є необхідною умовою розвитку". Ілюструвати цю діалектичну закономірність можна на прикладах а) еволюції Всесвіту від Великого Вибуху до сучасного його стану як зміни (від простого до складного) якісно своєрідних її фаз (стадій); б) еволюції біологічних організмів; в) структурних реформ в економіці; г) переходу від однієї наукової теорії до іншої, більш досконалої (наприклад, перехід від механіки Ньютона до спеціальної теорії відносності Ейнштейна).

Якщо закон взаємопереходу кількісних і якісних змін виражає "механізм" розвитку, то закон єдності і взаємодії протилежностей виражає

його джерело, відповідає на запитання: “Чому відбувається розвиток?” Коротка відповідь така: об’єкт, що рухається, розвивається тому, що в ньому має місце і розв’язується діалектичне протиріччя. До цього веде нижченаведена послідовність міркувань (через виявлення також категоріального складу цього закону).

Почнемо з категорій тотожності і відмінності. Г. Лейбніцу належить класичне визначення тотожності: об’єкт А тотожний об’єкту В, якщо всі властивості і зміни А притаманні В і, навпаки, усі властивості і зміни В притаманні А. У реальній дійсності така ситуація не може бути реалізована: навіть дві елементарних частки не можуть вважатися абсолютно тотожними, тому що, оскільки вони є кінцевими об’єктами, то мають різні координати. Тим самим тотожність – відносна, вона із собою несе відмінності як відношення неоднаковості (за деякими ознаками). Однак відмінності бувають різні, різного ступеня. Граничну відмінність, максимальний її ступінь, називають протилежністю. З огляду на положення про загальний зв’язок у світі, можна вивести, що протилежності якимсь чином співвідносяться одна з одною. Взаємовідношення протилежностей називають протиріччям. При цьому необхідно розрізняти формально-логічні і діалектичні протиріччя. До першого типу відносять таку взаємодію протилежностей, при якій вони виключають одна одну, а до другого – таку взаємодію протилежностей, при якій вони одночасно і виключають, і доповнюють одна одну. Взаємодія протилежностей у діалектичному протиріччі нерівноважна, мінлива, є активною, тому що серед протилежностей є провідна, домінуюча протилежність. Ілюстрацією може служити життя клітини як єдність двох протилежних процесів – дисиміляції й асиміляції, тому що, наприклад, без виведення непотрібних, відпрацьованих речовин (тобто без дисиміляції) життя клітини неможливе.

Третю відкриту Гегелем закономірність діалектичних зв’язків називають законом заперечення заперечення. Цей закон має, так би мовити, інтегральний характер, виражає спрямованість процесу розвитку, відповідає на запитання: “Як нове змінює старе?”. З цим законом асоціюється і наочна геометрична модель розвитку – зображення розвитку у вигляді спіралі, що розгортається. Категоріальний склад цього закону складають насамперед категорії “діалектичне заперечення” і “заперечення заперечення”. Як і протиріччя, заперечення може бути, з одного боку, формальним (формально-логічним, як одна з логічних операцій – операція заперечення), категоричним, і з іншого боку – діалектичним. У свій час Енгельс відзначав, що “у діалектиці заперечувати не значить просто сказати “ні”, оголосити річ неіснуючою, чи зруйнувати її будь-яким способом” [19], тобто діалектичне заперечення – це заперечення зі збереженням у старому всього того, що сприяє розвитку.

Відзначимо дві найбільш характерні риси діалектичного заперечення: по-перше, воно є умовою і моментом розвитку; по-друге, воно є моментом зв'язку нового зі старим. Перша риса означає, що лише те заперечення, що служить передумовою для виникнення якихось нових, більш високих і досконаліх форм, є “позитивне заперечення”. Друга риса означає, що нове як заперечення старого, попереднього, не залишає за собою “пустелю”, не просто знищує його, а, за виразом Гегеля, мов би “знімає” його.

Однак те, що діалектичне заперечення є дійсно “позитивне заперечення”, ступінь прогресу можна визначити лише за допомогою можливості наступного, другого заперечення. І тому для повного опису розглянутої діалектичної закономірності необхідно включити ще одну категорію – “заперечення заперечення”, – наступність, що виражає, у розвитку, другий ступінь діалектичного заперечення. У формальній логіці дана категорія відсутня, тому що послідовне подвійне використання операції заперечення до об'єкта повертає його у вихідний стан.

Гегель, супротивник формального мислення, описував закономірність діалектичного заперечення мовою трьох послідовних дій (операцій) діалектичного мислення (його знаменита “тріада”): теза – антитеза – синтез. Проілюструвати діалектичне заперечення можна на класичному гегелівському прикладі з пшеничним зерном.

Поміщене в ґрунт, зерно проростає і з'являється стебло (перше заперечення), що, у свою чергу, само породжує колосся з зернами (друге заперечення), а вони далі можуть покласти початок новим стеблам і зернам і т.д. Таким чином, про розвиток можна говорити тоді і тільки тоді, коли має місце послідовність діалектичних заперечень (мінімум - два), причому ця послідовність в принципі нескінченна.

7.4. Категорії діалектики

Поняття, категорії, філософські категорії. Функції філософських категорій. Категорії – це найбільш загальні поняття, через які визначаються (у тій чи іншій області знання) окремі, більш конкретні поняття. Наприклад, у кібернетиці до категорій відносяться поняття “інформація”, “система”, “модель” та ін.; у фізиці – це поняття “маса”, “енергія”, “поле” і ін. У випадку ж філософських категорій доводиться говорити не просто про високий ступінь загальності, а про усезагальність, тобто застосовність таких понять принаймні для трьох уже згадуваних сфер буття – природи, суспільства і духовної сфери (свідомості, пізнання і т.п.). Поняття, що мають значний ступінь узагальненості входять у концептуальну мову багатьох наукових дисциплін (але які не відносяться до філософських категорій), називають часто загальнонауковими поняттями (див. докладніше: [20]). Таким чином,

поняття за ступенем узагальненості можна розділити на три групи: а) конкретно-наукові (“балки”, “ферма”, “баріонне число”, “кварк”, “глюон”); б) загальнонаукові (“система”, “модель”, “концепція”, “гіпотеза”) і в) філософські категорії (“світ”, “буття”, “рух”, “об’єкт”).

Серед різноманіття функцій філософських категорій виділимо три основні:

1) Логічна. У цьому випадку філософська категорія як поняття виступає формою мислення. Людина не може мислити, не використовуючи категорій (інша справа – усвідомлює вона це чи ні), тим більше якщо мова йде про філософські міркування.

2) Гносеологічна. У цьому випадку філософська категорія виступає свого роду “сходинами пізнання”: у змісті категорії акумульований духовний (пізнавальний у тому числі) досвід людства. Наприклад, те, що ми сьогодні знаємо про простір (з фізики, хімії, психології, математики і т.п. – що узагальнюється у філософії), істотно відрізняється від того трактування змісту категорії “простір”, що ми знайдемо, наприклад, у “Метафізиці” Аристотеля.

3) Онтологічна. У цьому випадку філософська категорія виступає як своєрідна “призма”, через яку суб’єкт, що її використовує, “дивиться на світ”. Іншими словами, за допомогою філософських категорій можна світ мов би “розчленувати” на окремі ділянки, упорядковуючи спосіб його освоєння. Таке “членування” світу іменують у філософії категоризацією дійсності. У цьому плані зустрічається ще одна метафора, використовувана тими філософами, що будують системи категорій: у цьому випадку система категорій – це свого роду мережа, яка “накидається” філософом на дійсність.

Подібну процедуру філософи змушені проводити, якщо мають намір своїми концепціями відобразити навколишню дійсність якомога повніше, всебічно. При цьому свої концепції вони будують як системи категорій, що покликані в остаточному підсумку відобразити єдність світу. Серед перших систем категорій відзначимо систему Платона, складену з таких базових категорій: “суше”, “рух”, “спокій”, “тотожність”, “відмінність”; систему Аристотеля, складену, відповідно, з категорій: “сутність”, “якість”, “кількість”, “відношення”, “місце”, “час”. Більш пізня система І. Канта складається з чотирьох взаємопов’язаних блоків (підсистем) категорій: а) “кількість” (“єдність”, “безліч”); б) “якість” (“реальність”, “заперечення”, “обмеження”); в) “відношення” (“субстанція”, “причина”, “взаємодія”); г) “модальність” (“можливість”, “дійсність”, “необхідність”).

Сучасні філософи в основному відмовилися від спроб побудови універсальних систем категорій, які (системи) претендували б на абсолютний статус як єдино правильно відображаючі об’єктивну дійсність. Діалектичні концепції відображають не тільки єдність світу, але й – це особливо важливо

– його суперечливість, що знаходить своє вираження, наприклад, у таких “парних” категоріях, як: “одиничне і загальне”, “зміст і форма”, “явище і сутність”, “причина і наслідок”, “необхідність і випадковість”, “можливість і дійсність”.

Категорії діалектики, про які піде мова, головним чином відносяться до концептуальної мови детермінізму, тому що сама діалектика може розглядатися як одна з його версій. Проте почнемо з категорій, що до зв'язків (як ключового поняття детермінізму) прямого відношення не мають.

Одиничне і загальне. Під одиничним у предметі (чи об'єкті; тут обидва ці поняття можна вживати як синоніми) звичайно мають на увазі те, що притаманне тільки йому й відсутнє в інших предметах. Відповідно, під загальним у предметі мається на увазі те, що притаманне не тільки йому одному, але що можна знайти й в інших предметах, що, у свою чергу, можуть утворити певний клас. Область застосовності категорії “одиничне” – це, наприклад, унікальні аспекти буття людини, будь-які подробиці і деталі в якому-небудь описі і т.д. Область же застосовності категорії “загальне” охоплює, наприклад, предметну область будь-якого природничонаукового закону чи теорії.

У міркуваннях про співвідношення загального й одиничного з погляду діалектики часто використовується і категорія “особливе”, що займає мов би проміжне положення між ними. Стосовно загального вона може виконувати роль одиничного, а стосовно одиничного – відповідно, роль загального. Те загальне, котре не може бути особливим, називають загальним. Візьмемо, наприклад, дану книгу, що має зараз перед собою читач. Вона, як матеріальний об'єкт, є частка загального світу матеріальних об'єктів, але в той же час це не просто матеріальний об'єкт, а особливий об'єкт – елемент підкласу книг. Однак ця книга – одинична, навіть унікальна в тому розумінні, що має, наприклад, на даній сторінці саме таку кількість букв і інших символів, чого, може бути, не можна сказати про якусь іншу книгу.

Зміст і форма. Ця пара категорій виражає, так би мовити, “складеність” об'єкта (предмета), його організацію і будову. Хоча в історії філософії таке трактування було далеко не єдиним. Наприклад, Аристотель розглядав форму як організуючий фактор буття, як активну силу, яка упорядковує пасивну матерію за аналогією із ситуаціями людської творчості (вплив гончара на глину, скульптора на мармур і т.д.). В даний час під змістом об'єкта мається на увазі сукупність його елементів і зв'язків між ними. **Формою** ж об'єкта називають спосіб організації його змісту.

Явище і сутність. Функціональна значимість цієї пари категорій відноситься головним чином до області теорії пізнання і епістемології, і вони використовуються частіше при розгляді пізнавальних ситуацій. **Явищами** звичайно називають те, що безпосередньо дається суб'єкту, для збагнення

чого досить чуттєвого ступеня пізнання. Явище – це, як правило, зовнішня сторона об'єкта, пізнана органами чуття. Сутність же – це найчастіше внутрішня сторона об'єкта, для пізнання якої чуттєвого ступеня вже недостатньо. Більш того, у філософії (онтології) уже з часів античності було усвідомлено, що сутність змінюється не так, як змінюються явища. Слідом за Платоном її стали поміщати в особливий, надматеріальний світ.

Діалектика розглядає співвідношення явища і сутності об'єкта як суперечливу єдність його природи (адже саме в даному випадку слово “природа” позначає походження і сутність чогось), нерозривну єдність протилежних його сторін. Недіалектичний підхід до співвідношення явища і сутності можна знайти в таких філософських концепціях, як кантівске вчення про “речі в собі” (абсолютний розрив зв'язку між явищем і сутністю і протиставлення сутності явищам), емпіризм і феноменологія (абсолютизація гносеологічного статусу явищ), платонізм і есенціалізм (абсолютизація гносеологічного статусу сутності).

А тепер звернімося до філософських категорій, що безпосередньо виражають своїм змістом зв'язки у світі. Про ці зв'язки ми вже вели мову в п. 6.2., де розглядали їхнє різноманіття в рамках концепції детермінізму; однак тепер ми звернемося до категоріального статусу цих зв'язків, тобто репрезентації їх за допомогою відповідних категорій (у даному випадку – категорії діалектики).

Розглядаючи тут причинність (тобто взаємодію причини і наслідку), ми будемо мати на увазі не стільки особливості причинно-наслідкових зв'язків як таких, а їхній діалектичний характер і його вираження в категоріях діалектики. Діалектичність зв'язку будь-яких двох явищ чи подій полягає в тому, що: 1) одне (наприклад, причина) не може існувати без іншого (тобто причинно-наслідковий зв'язок – нерозривний, не має “пустоти”); 2) зв'язок цих явищ – суперечливий (тобто одне і те ж явище чи подія може бути і причиною, і наслідком); 3) їхній зв'язок – нелінійний (тобто одна причина може привести до декількох наслідків, а наслідок може бути результатом дії декількох причин). Однак ті істотні особливості причинних зв'язків, про які йшла мова в п. 6.2., залишаються в силі. Категорія “причина” означає таке явище чи подію, що: а) передєє іншому явищу чи події (називаному наслідком) і б) породжує інше явище чи подію. Діалектика причини і наслідку полягає в тому, що, по-перше, причина обов'язково породжує якийсь наслідок, і останній зовсім не обов'язково єдиний; по-друге, будь-який наслідок є результатом дії якоїсь причини, і остання зовсім не обов'язково єдина і, по-третє, наслідок може впливати на причину, що його породила, (тобто має місце так званий зворотний зв'язок).

Необхідність і випадковість – так само, як і причина та наслідок, є парними категоріями діалектики. Категорія “необхідність” виражає в об'єктах

і зв'язках їхній стійкий, істотний, закономірний характер. Категорія “випадковість” виражає в об'єктах і зв'язках їх нестійкість, яка обумовлена частіше зовнішніми обставинами від перетинання незалежних причинних рядів. Діалектика необхідності і випадковості полягає в нерозривному зв'язку між ними (у відсутності, наприклад, “чистої” необхідності, абсолютно ізольованої від випадковості). Будь-яке явище в одній системі відносин може розглядатися як необхідне, а в іншій – як випадкове (див. [23]).

Можливість і дійсність – співвідносні філософські категорії, що характеризують два основних ступеня становлення і розвитку об'єкта чи явища. Категорія “можливість” виражає об'єктивну тенденцію становлення предмета чи явища, а “дійсність” – відповідно, виражає реально (як то кажуть, “насправді”) існуючий предмет чи явище як результат реалізації якоїсь можливості. Діалектичність зв'язку можливості і дійсності не допускає розглядати їх ізольовано один від одного. Можливість за певних умов неодмінно переходить у дійсність; остання ж не може розглядатися інакше, як реалізована можливість. Розрізняють абстрактну (формальну) і реальну (конкретну) можливості. Абстрактна можливість характеризує відсутність принципових перешкод для становлення предмета (“усе можливо, що не суперечить собі”), однак для її здійснення немає всіх необхідних умов. Реальна можливість має для своєї реалізації всі необхідні умови: прихована в дійсності, вона за певних умов стає новою дійсністю. Зміна сукупності умов визначає перехід абстрактної можливості в реальну, а остання перетворюється в дійсність.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Що таке діалектика? Як вона зв'язана з концепцією детермінізму?

Що Ви можете сказати про розвиток уявлень про діалектику?

Які особливості античної діалектики?

Що таке а) об'єктивна діалектика? б) суб'єктивна діалектика?

Який внесок Г.Гегеля в розробку діалектики?

У чому специфіка підходу К.Маркса і Ф.Енгельса до діалектики?

Виявіть основний зміст закономірностей діалектичних зв'язків (законів діалектики).

У чому специфіка кожної (кожного) з них?

Які основні функції філософських категорій?

Яке співвідношення філософських категорій і загальнонаукових понять?

Які Ви знаєте спроби систематизації філософських категорій.

Розкрийте діалектику причини і наслідку. Які ознаки причинного зв'язку?

Розкрийте зміст категорій, що безпосередньо відносяться до зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Підручник для ВУЗів (ред. Г.А. Заїченко). – К., 1995, розд. 6.

Введення в філософію. Учебник для ВУЗів (ред. И.Т.Фролов). Часть 2. – М., 1989, С. 96-114, 119-123; глава 7, пп.5,6,7

Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач та ін.). 2-е вид. – Харків, 2000, розділ 5

Философия. Учебное пособие (ред. Е.В.Осичинюк). – К., 1994, разд. 6,7.

Енгельс Ф. Діалектика природи. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори, 2-е вид. – Т. 20, С. 128-136.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

7. 1. Проаналізуйте співвідношення концепцій детермінізму і діалектики.
7. 2. Що є предметом діалектики? Зіставте його
 - а) із предметом детермінізму;
 - б) із предметом якої-небудь конкретної наукової дисципліни.
7. 3. Які особливості античної діалектики?
7. 4. Сформулюйте одним умовним (імплікативним) реченням суть:
 - а) закону єдності і взаємодії протилежностей;
 - б) закону взаємного переходу кількісних і якісних змін;
 - в) закону заперечення заперечення.
7. 5. Роз'ясніть світоглядне і методологічне значення закону взаємного переходу кількісних і якісних змін.
7. 6. Як Ви розумієте співвідношення кількісних і якісних змін у розвитку суспільства? Аргументуйте свою відповідь, у тому числі конкретним прикладом.
7. 7. Роз'ясніть світоглядне і методологічне значення закону єдності і взаємодії протилежностей.
7. 8. У чому полягає відмінність логічних протиріч від протиріч об'єктивної дійсності?
7. 9. Чи існують протиріччя в мисленні людини? Якщо так, то які саме протиріччя мають місце? Яку роль вони грають і як вирішуються?
7. 10. Поясніть специфіку діалектичних протиріч у суспільстві. Яку роль вони грають – позитивну чи негативну? Чи сприяють вони прогресу суспільства?
- 7.11. Як Ви думаєте, чому закон єдності і взаємодії протилежностей часто називають ядром діалектики?
- 7.12. Роз'ясніть світоглядне і методологічне значення закону заперечення заперечення.
- 7.13. Як Ви розумієте зміст гегелівських тріад?
- 7.14. Виявіть специфіку прояву законів діалектики в розвитку суспільства. Як ця специфіка виявляється в реаліях сучасної України?
- 7.15. Що значить бути діалектиком? Які принципи діалектичного мислення Ви знаєте? Приведіть приклад діалектичного підходу до якого-небудь явища чи процесу.
- 7.16. Поясніть, яке співвідношення понять “розвиток” і “прогрес”? [варіанти відповіді: а) збігаються; б) не мають нічого спільного; в) збігаються частково; г) одне з них є окремим випадком іншого]. Проілюструйте прикладами з історії.
- 7.17. Які функції категорій діалектики? Чи може людина обійтися без категорій?
- 7.18. Приведіть приклади і зіставте дві альтернативні позиції з питання про природу загального (загальних понять).
- 7.19. Які недіалектичні концепції співвідношення одиничного і загального Ви знаєте? Поясніть, у чому їхня суть?
- 7.20. Поясніть, що таке зворотний зв'язок і в чому його специфіка? До яких категорій діалектики він має відношення?
- 7.21. Приведіть приклад ситуації, у якій те саме явище може виступати і як причина, і як наслідок.
- 7.22. Роз'ясніть діалектику необхідності і випадковості в таких явищах: а) розпад

Радянського Союзу; б) транспортна аварія; в) травматизм на виробництві; г) обрання народних депутатів; д) радіоактивний розпад.

7.23. Чи завжди можливість необхідним чином переходить у дійсність? Аргументуйте свою відповідь.

7.24. Приведіть приклад і поясніть зміст недіалектичного підходу до співвідношення сутності і явища.

7.25. Розкрийте діалектику форми і змісту в процесі розвитку. Поясніть чи можуть різні змісти мати одну форму. Чи може один і той же зміст мати різні форми? Приведіть приклади.

7.26. Приведіть приклад і поясніть зміст недіалектичного підходу до співвідношення змісту і форми.

7.27. До яких практичних наслідків приводить визнання існування в природі і суспільстві:

- а) тільки необхідності;
- б) тільки випадковості?

7.28.* В одному з філософських трактатів читаємо: «Процес зворотного зв'язку носить характер «подвійного заперечення». Каузальний фактор вторинної системи «заперечує» наслідок, викликаний каузальним фактором первинної системи; а наслідок вторинної системи заперечує дія каузального фактора первинної системи, тобто коректує його так, щоб нейтралізувати перше заперечення» [21]. Дайте філософський коментар цьому тексту. З якими філософськими категоріями діалектики асоціюється зміст цього фрагменту? Спробуйте проілюструвати міркування автора на конкретному прикладі зворотного зв'язку.

7.29.* Проаналізуйте засобами діалектики (наприклад, за допомогою категорії діалектичного заперечення) міркування про нігілізм із роману І.С.Тургенєва «Батьки і діти» (розділ 5).

7.30.* Приведіть приклад ситуації, у якій теж саме явище в одній системі відносин виступає як необхідність, а в іншій – як випадковість.

7.31.* Дайте філософський коментар (з огляду на діалектичну традицію) такому фрагменту зі знаменитого твору класика природознавства Ч. Дарвіна «Походження видів»: «Природний добір щодня, щогодини розсіює по усьому світу дрібні зміни, відкидаючи хибні, зберігаючи і складаючи гарні, працюючи нечутно, невидимо, де б і коли б тільки не випала нагода, над удосконаленням кожної органічної істоти відносно умов її життя, органічних і неорганічних» [22].

7.32.* Якщо організм – це цілісна єдність, то в якому смислі складові властивості суть його частини?

7.33.* Ознайомтесь із фрагментом «Науки логіки» [Мир філософії, ч.1. - М., 1991. – С. 395-397] і дайте відповіді на такі питання:

- а) що таке діалектичний метод з точки зору Гегеля;
- б) як Гегель оцінював діалектичну думку в історії філософії і чому; чи погоджуєтесь Ви з такою оцінкою;
- в) як Ви розумієте зміст останнього речення із цього фрагменту.

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ
Розвиток уявлень про діалектику
Об'єктивна і суб'єктивна діалектика: їхнє трактування в історії філософії
Діалектика як форма детермінізму
Ідеї діалектики у філософії Нового часу

Діалектика в німецькій класичній філософії
Розвиток як предмет діалектики
Діалектика і конкретні науки про розвиток
Ідеалістична і матеріалістична діалектика
Закономірності діалектичних зв'язків
Г. Гегель і К. Маркс про закони діалектики
Ідеї діалектики після К. Маркса: негативні і позитивні концепції

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Аверьянов А.Н. Системное познание мира. – М., 1985
Кедров Б.М. Беседы о диалектике. – М., 1984
Необходимость и случайность. – К., 1988
Сущность и явление. – К., 1987
Спор о диалектике // Вопросы философии, – 1995. – № 1. С. 118-158 (стаття К. Поппера, В. Н. Садовского, В. А. Смирнова, В. С. Швырева)
Проблемы диалектики // Вестник МГУ, серия: Философия, – 1998. – №№ 3,4 (стаття А. М. Ковалева, В. А. Яковлева, Л. В. Бабаковой)

Тема 8 Філософські аспекти відношення людини до природи

1. Еволюція уявлень про взаємовідносини людини і природи.
2. Екологічна проблема як одна з глобальних проблем сучасності.

Ключові терміни і поняття: природа, екологічна проблема.

Через скорочення аудиторних годин дана тема тепер виноситься на самостійне вивчення. Тому обмежимося (як і у випадку питань «Філософія Стародавньої Індії і Китаю» з теми 2 і «Проблема єдності світу» з теми 5) деякими методичними вказівками до її освоєння.

Насамперед, варто спочатку проаналізувати зміст поняття «природа», а потім розглянути еволюцію уявлень про взаємовідносини людини і природи, один з наслідків якої — виникнення екологічної проблеми як однієї з глобальних проблем сучасності.

У темі 5 ми розглядали природу в ряді інших субстанцій – чотирьох стихій, першоречовини, матерії, ідеї і т.п. Тепер же має сенс познайомитися з цим поняттям у більш широкому контексті.

Найчастіше під природою мають на увазі те, що оточує людину (тобто середовище – природне, штучне, соціальне), що забезпечує йому життя. Це повітря, вода, земля, рослинний і тваринний світ. При цьому не слід змішувати таке розуміння природи з іншим, філософським її тлумаченням, що йде від Аристотеля, тлумаченням її як синоніму понять «походження» і «сутність».

Навколишнім для людини середовищем може бути не тільки

природний світ («натура», як говорили в Стародавній Русі), але і світ штучних предметів, артефактів, чи, як називав його К. Маркс, - «друга природа»: знаряддя праці, техніка, продукти промисловості і т.п. У цьому плані природу зіставляють (а іноді протиставляють) з культурою як світом цінностей людини і людства (докладніше про це піде мова в темі 15 розд. V «Соціальна філософія»).

Природу можна розглядати, принаймні, у чотирьох аспектах:

а) пізнавальному – як предмет природничих наук (наприклад, вивчення природних закономірностей, будови і динаміки природних об'єктів);
б) практичному – як об'єкт перетворення (техніка, промисловість і т.п.);

в) аксіологічному – як об'єкт оцінки (наприклад, опис, репрезентація природної краси у мистецтві і т.п.);

г) соціально-моральному – у тому числі як об'єкт охорони (екологія і т.п.).

Розглядаючи еволюцію уявлень про взаємовідносини людини і природи доцільно розбити її на декілька якісно своєрідних етапів. Можна запропонувати такий варіант: на першому етапі (в епоху античності) природа трактувалися як Космос; ідеалом вважалося життя у відповідності з Природою.

На другому етапі (в епоху Середньовіччя) природа розглядалася як щось більш низьке, ніж сама людина (за принципом: у людини – душа, у природи – тіло).

На третьому етапі (епоха Відродження) дуже актуальним стає естетичне ставлення до природи. Краса природи представляє джерело радості і насолоди. Формується уявлення про природу як мудру книгу, написану мовою математики. Той, хто навчиться коректно задавати їй питання цієї мовою, зможе осягти багато її таємниць, щоб потім використовувати їх на практиці. У Книзі природи зашифрований задум Бога. Тому що Бог дав людям дві книги – Біблію і цю Книгу природи.

На четвертому етапі (епоха Нового часу) дуже популярним стає теза Ф.Бекона про природу як об'єкт інтенсивної перетворювальної діяльності людини. При цьому мета науки і техніки – панування над природою.

Однак успіхи науки в цей час пов'язані не тільки з її практичною спрямованістю: формується концепція закону природи як основний елемент природничонаукової картини світу.

На п'ятому етапі (епоха романтизму, пов'язана з впливом вчення Ж.-Ж. Руссо) природа розглядалась як притулок, протилежний розбещеній і порочній людській цивілізації. Джерело наших нещасть – це перехід людини від природного (натурального) стану до соціального.

На шостому етапі (приблизно друга половина XX ст.) навантаження на

природу з боку цивілізації досягли критичної межі, що призвело до виникнення екологічної проблеми, яка продовжує залишатися однієї з глобальних проблем сучасності. Стверджують навіть про настання екологічної кризи нашої цивілізації.

Аналізуючи цю проблему, її передумови, суть і наслідки, варто познайомитися з різними її інтерпретаціями в суспільній свідомості, з різними оцінками шляхів виходу з екологічної кризи.

Під час обговорення екологічної проблем з позиції філософії доцільно використовувати ідеї діалектики з попередньої теми, і особливо в тій її частині, що стосується протиріччя розвитку, науково-технічного прогресу.

Крім того відношення «людина – природа» можна розглядати у загальнофілософському плані і як відношення «людина — Всесвіт». Тут доцільно звернути увагу на новий поворот цієї теми, який пов'язаний з останніми досягненнями сучасної науки (насамперед, космології і фізики елементарних частинок), що привело до формулювання так званого антропного космологічного принципу, який несе з собою велику світоглядну значущість (див. детальніше у [32]; [33]).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Що Ви можете сказати про еволюцію філософських трактувань природи?

Які зміни відбулися в поглядах на співвідношення людини і природи?

У чому суть екологічної проблеми? Чому з часом вона трансформувалася в глобальну проблему?

ЛІТЕРАТУРА

Введение в философию. Учебник для ВУЗов (ред. И.Т.Фролов). Часть 2. – М., 1989, глава 8

Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. – К., 1995, розділ 8

Киселев Н.Н. В гармонии с природой. – К., 1989.

Мир философии. Книга для чтения. Часть 2. – М., 1991, раздел 7, п.2

Афиногенов Д.В. Свобода, наука, природа (Об истоках глобального кризиса) // Общественные науки и современность. – 2001. – № 4.

Степин В.С. Экологический кризис и будущее цивилизации // Хессе В. Философия и экология. – М., 1994, С. 167-181

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

8.1. Яке місце і яку роль природа має в системі міфу, релігійного і філософського світогляду в науковій картині світу?

8.2. У поданих нижче висловленнях представлені два трактування природи:

- “Природа – це храм, і їй необхідно поклонятися”;
- “Природа – це майстерня, і людина в ній працівник”.

Опишіть особливості взаємодії людини і природи в кожному із цих трактувань.

8.3. Поясніть, чим відрізняється тлумачення відношення “людина – природа” в епоху Середньовіччя від розуміння цього відношення в епоху античності. Чим обумовлена розбіжність у тлумаченнях цього відношення?

8.4. Які маються аргументи на користь того, що екологічна проблема трансформувалася в екологічну кризу? Чи існують (і якщо існують, то які саме) шляхи виходу з екологічної кризи?

8.5*. Як би Ви охарактеризували відношення людини до природи в "Фаусті" І. Гете (на прикладі Фауста, Вагнера та інших персонажів).

8.6*. Дайте філософський коментар такому висловлюванню одного із сучасних філософів: «Істота, що перемагає своє навколишнє середовище, руйнує себе»[24].

8.7.* Існує таке латинське прислів'я: "Природу можна виганяти вилами, але вона все одно буде повертатись". Яка інтерпретація природи тут мається на увазі? Як Ви вважаєте, в якому смислі тут використовується слово «природа»?

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Розвиток уявлень про взаємовідносини людини і природи

Природа, біосфера, ноосфера

Філософські погляди В. І. Вернадського

Гуманістичний зміст екологічного імператива

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Ахутин А.В. Понятие "природа" в античности и в Новое время. – М., 1988

Булатів М. О., Малєєв К. С., Загороднюк В. П., Солонько Л.А. Філософія ноосфери. – К., 1995

Иванов В.П. Мировоззренческие проблемы эволюции природы и становления человеческого мира // Человек и мир человека. – К., 1977.

Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. – М., 1991

Барякін В.М. Можливості та межі екологізації технології // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 6.

Крисаченко В.С. Стратегія виживання виду Homo sapiens // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 10.

Печчеї А. Человеческие качества. – М., 1980

Кинг А. На пути к новому мировому порядку // Свободная мысль. – 1992. – № 17

Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М., 1990

Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы (эколого-политологический анализ) // Вопросы философии. – 1995. – № 1

Кутырев В.А. Универсальный эволюционизм или коэволюция? // Природа. – 1988. – № 8

Кутырев В.А. Утопическое и реальное в учении о ноосфере // Природа. – 1990. – № 11

Пустовойт В. Україна на шляху до пустелі // Наука і суспільство. – 1990. – № 6

Степин В.С. Экологический кризис и будущее цивилизации // Хесле В. Философия и экология. – М., 1994. – С. 167-181.

Хесле В. Философия и экология. – М., 1994

Лосєв А.Ф. Природа // Человек. – 1994. – №3,4.

Афиногенов Д.В. Свобода, наука, природа (об истоках глобального экологического кризиса) // Общественные науки и современность. – 2001. – №4.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ (до тем 1-8)

0.1. Чи може філософія давати практичну користь людям? Обґрунтуйте свою відповідь.

0.2. Чи можна говорити про відкриття і винаходи в сфері філософії? Обґрунтуйте свою відповідь.

0.3. Як Ви думаєте, у вирішенні якої проблеми (соціальної, наукової, глобальної і т.п.) могла б допомогти саме філософія? І якщо допомогти, то в чому саме?

0.4. Як Ви розумієте словосполучення “випадок, що трапився випадково”?

0.5. Плюралізм думок і концепцій стає нині особливністю нашого часу. Чи є нині потреба в збереженні ідеології чи її відновленні?

0.6. В одному філософському трактаті читаємо: “Людство тримається на творчому імпульсі і прагненні до самореалізації, якими обдаровані кращі представники”. Дайте філософський коментар цьому фрагменту.

0.7. Виявіть та опишіть види буття і способи існування з есе А. Павленко, що надрувані в журналі «Человек» (1993 №1, 3-6; 1994 №3-5).

0.8. Дайте філософський коментар до такого висловлення: “Наше існування – це причина, що визначає саме існування спостережуваних властивостей Всесвіту” (тут Всесвіт – це фізичний об’єкт, фізичний світ, метagalactica). При виконанні цього завдання доцільно звернутись до [32]; [33].

0.9. Проаналізувати роль умов перетворення можливості в дійсність. Спробуйте окреслити коло умов, за яких стане можливим прогрес українського суспільства.

0.10. Як, на Ваш погляд, більш правдоподібно описувати світ – як Хаос, або як Космос? Аргументуйте свою відповідь.

0.11. У чому полягає гуманістичний сенс екологічного імператива?

0.12. До якої філософської течії слід віднести такий фрагмент: “Тот, хто познав *Дао*, непременно постигнет закон природы; постигший закон природы непременно овладеет умением соответствовать положению вещей; овладевший умением соответствовать положению вещей не станет вредить себе из-за вещей”. [25]. Дайте філософський коментар до даного фрагменту.

0.13. Що робить можливим існування окремої речі, визначає її своєрідність у світі? (Для відповіді можна скористатися матеріалами з філософської спадщини представників Афінянської школи).

0.14. Спробуйте дати філософсько-світоглядний коментар до відомої російської народної приказки: “Русский человек крепок задним умом”.

0.15. Дайте філософський коментар до вірша відомого англійського поета:

“Все в новой философии – сомненье:

Огонь былое потерял значенье.

Нет солнца, нет земли – нельзя понять,

Где нам теперь их следует искать.

Все говорят, что смерть грозит природе,

Раз и в планетах и на небосводе

Так много нового; мир обречен.

На атомы он снова раздроблен.

Все рушится, и связь времен пропала,

Все относительным отныне стало”.

Спробуйте дати опис філософської ідеї, закладеної у цьому вірші.

0.16. Яку філософську позицію виражають наступні фрагменти? Якому філософу (або філософському напрямку) вони належать?

Спробуйте описати ту філософську ідею, що виражають ці фрагменти:

а) "Людина нещасна лише тому, що зреклася природи... Вона зволіла бути метафізиком, раніше, ніж стати фізиком, знехтувала реальністю, щоб міркувати над примарами, зневажила досвід, щоб захоплюватися умоглядними системами і гіпотезами... Тобто, людина відвернулася від вивчення природи і віддала перевагу гонитві за примарами..."

Час почати черпати в природі цілющі засоби проти ліх, спричинених несамовитою фантазією. Керований досвідом, розум повинен нарешті вразити передсуди, жертвою яких так довго був людський рід, в їх витоку." [26]

б) "Філософія – висока альпійська дорога; до неї веде лише крута стежина крізь гострі камені та колочі тернини: вона усамітнена і стає все пустельнішою, чим вище здіймається, і хто йде нею, хай не знає остраху, усе залише за собою та сміливо торус собі шлях свій в холодному снігу. Часто підходить він раптом до краю прірви та бачить внизу зелену долину: владно пориває його туди карколомність; але він повинен утриматись, хоча б довелося власною кров'ю приклеїти підошви до скал. Зате невдовзі бачить він світ під собою, і пісчані пустелі і болота цього світу зникають, його нерівності згладжуються, його розлади не сягають вершин, – проступає його округла форма. А самий мандрівник завжди полишається у чистому, свіжому альпійському повітрі та бачить уже сонце, коли унизу ще спочиває темна ніч." [27]

в) "Матерія як така, це – чисте творіння думки та абстракція. Ми відволікаємось від якісних відмінностей речей, коли об'єднуємо їх, як тілесно існуючі, у понятті матерії. Матерія як така, на відміну від певних, існуючих матерій, не є, таким чином, деяким чуттєво існуючим." [28]

г) "Я – содержание бытия

И всех вещей начало.

Но если этот шабаш – я,

То лестного тут мало." [29]

д) "Нет, лучше верь себе лишь одному.

Где призраки, свой человек философ.

Он покоряет глубиной вопросов,

Он все громит, но после всех разносов

Заводит новых предрассудков тьму." [30]

е) Дайте оцінку такому судженню про значення філософії в житті людини: "Нехай ніхто у молоді роки не відкладає заняття філософією, а у старості не полишає занять філософією: адже ніхто не буває ані недозрілим, ані перезрілим для здоров'я душі... І юнаку, і старцю слід займатися філософією: першому – для того, щоб, старіючи, бути молодим благами внаслідок благодарного спогаду про минуле, а другому – для того, щоб бути одночасно і молодим, і старим через відсутність остраху перед майбутнім." [31]

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., - Т.13, С. 5-9.
2. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Там же, - Т. 3, С. 4.
3. Філософія. Курс лекцій (ред. І. Бичко). – К., 1993, лекція 2.
4. Введение в философию. Учебник для ВУЗов (ред. И.Т. Фролов). Часть 1. – М., 1989, Гл. II, п. 2.
5. Философия. Часть 1: История философии. Учебное пособие (ред. В.И. Кириллов и др.). – М., 1999.
6. Цит. по: Философия и методология науки (ред. В.И. Купцов). – М., 1996. – С. 120-121.
7. Юркевич П. Из науки о человеческом духе // Философские произведения. – М., 1990. – С. 104-192.
8. Концепция виртуальных миров и научное познание. – СПб., 2000.
9. Мостепаненко А.М., Мостепаненко В.М. Концепция вакуума в физике и в философии // Природа. – 1985. – № 3. – С. 88.
10. Рузавин Г.И. Синергетика и принцип самодвижения материи // Вопросы философии. – 1984. - №8.
11. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М., 1986.
12. Курдюмов С.П. Интервью // Вопросы философии. – 1991. - №6.
13. Пригожин И. Философия нестабильности // Там же.
14. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение // Там же. – 1992. - №12.
15. Цит. по: Дорфман Я.Г. Всемирная история физики с древнейших времен до конца XVIII. – М., 1974. – С. 229.
16. Гольбах П. Система мира // Мир философии. Книга для чтения. Ч.1. – М., 1991. – С.284.
17. Синай Я.Г. Случайность неслучайного // Природа. – 1981. - №3.
18. Кротчфилд Д., Фармер Д. Хаос // В мире науки. – 1987. - №2.
19. Энгельс Ф. Анти-дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., Т. 20, – С.145.
20. Готт В.С., Урсул А.Д., Семенюк Э.В. Категории современной науки. – М., 1983.
21. фон Вригт Г. Логико-философские исследования. Избранные труды. – М., 1986. – С. 188.
22. Дарвин Ч. Происхождение видов. – М., 1937. – С.174.
23. Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., Т.20.
24. Бейтсон Г. Экология разума. – М., 2000, С.458.
25. Древнекитайская философия Т.1. – М., 1972. – С.273

26. Гольбах П. Система природы // Избр. Произведения в 2-х тт. Т. 1. – М., 1963. – С. 55-56.
27. Шопенгауер А. Новые паралипомены // Полн. собр. соч. Т. 4. – М., 1910. – С. 313.
28. Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., Т. 20. – С. 570.
29. Гете И. Фауст. Часть 1, сцена «Сон в Вальпургиеву ночь, или золотая свадьба Оберона и Титании»
30. Гете И. Фауст. Часть 2, акт 2, сцена «У верховьев Пеня, как прежде»
31. Эпикур // Антология мировой философии. Т. 1., ч. 1. – М., 1969. – С. 354-355.
32. Сборник “Вселенная. Астрономия. Философия”. – М., 1988.,
33. Казютинский В.В., Балашов Ю.В. Антропный принцип: История и современность // Природа. – 1989. – №1.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

В тексті більшості статей зустрічаються терміни, що виділені жирним шрифтом. Це значить, що до відповідного терміна є окрема стаття в даному Словнику.

Агностицизм - філософська концепція, прихильники якої обґрунтовують існування меж пізнання, за певних умов заперечують пізнаваність сутності світу. До А. приводить логічно послідовний скептицизм.

Аксіологія – вчення (у тому числі філософське) про цінності. **Аксіологічна функція філософії** - роль філософії як теорії, що обґрунтовує ціннісну орієнтацію особистості, своєрідної "шкали" цінностей для особистості. У цьому змісті дана функція тісно пов'язана зі світоглядною функцією філософії.

Атрибут - істотна властивість, без наявності якої предмет (чи об'єкт) не може існувати чи навіть мислитися. Наприклад, А. матерії є рух, простір і час, а А. людини є свідомість.

Буття - філософська категорія, що виражає все те, що може якимось (тобто реально, потенційно чи віртуально) існувати. Розрізняють такі види: Б. речей; Б. людини (див.: свідомість); Б. ідеального (наприклад, Б. чисел, ідей і т.п.); Б. суспільства (чи: соціальне Б.); Б. інформації.

Випадковість - філософська категорія, що виражає все те в бутті (події, явища і т.п.), що може відбутися тепер і в даному місці, а може і не відбутися, або відбутися іншим часом і в іншому місці. Тим самим випадкова подія (явище і т.п.) протилежна необхідній події (явищу і т.п.), що обов'язково відбувається. У цьому змісті категорія "В." доповнює категорію "необхідність". Математично визначені риси В. виражає поняття "імовірність", а теорія ймовірностей описує світ В., закономірності випадкових подій і явищ.

Відмінність - поняття, що виражає відношення неоднаковості предметів (речей) і доповнює категорію "тотожність".

Гілозоїзм - філософська концепція, відповідно до якої природа має загальну чутливість, атрибутивність. Така позиція, в основному, притаманна

філософським системам (наприклад, системам Д. Бруно, Б.Спінози), родинним матеріалізмом, але зв'язаним з релігією.

Гносеологія – див.: Теорія пізнання.

Гносеологічна функція філософії - роль філософії як теорії пізнання. Будь-яка досить розвинута філософська система містить гносеологію в якості одного з фундаментальних своїх елементів.

Детермінізм – філософська концепція, відповідно до якої світ є хаос, а порядок – зв'язне ціле, є закономірним цілісним утворенням; будь-яка подія чи явище у світі чимось обумовлена (детермінована), має свою причину.

Діалектика - філософське вчення про розвиток, а також дуже впливова ідея (традиція) в історії філософії. Виділяють об'єктивну Д. (один з її основоположників - Геракліт) і суб'єктивну Д. (основоположник - Сократ). Головна ідея об'єктивної Д.: світ вічно рухається, він повний протиріч. Сократ же учив, що Д. - це мистецтво вести доказову, аргументовану бесіду, дискусію. За Гегелем (і К. Марксом), Д. - це загальне вчення (наука) про розвиток природи, суспільства і мислення (свідомості).

Діалектичне заперечення – див. Заперечення діалектичне.

Діалектичне протиріччя – див. Протиріччя діалектичне

Дійсність – філософська категорія, що позначає все те, що реально існує зараз, у даному місці і тепер. Ця категорія доповнює іншу категорію діалектики - "можливість".

Діяльність - атрибут людини, її особливе відношення до світу, що виражає її активність. Д. можна розглядати з погляду: 1) мети; 2) засобів її досягнення і 3) результатів Д. Матеріально-предметна Д., спрямована на зміну, перетворення дійсності, називається практикою; вона протистоїть іншому виду Д. людини - мисленню, зв'язаному з Д. свідомості.

Дуалізм - філософська концепція, прихильники якої визнають рівноправними два начала - матеріальне (наприклад, матерію чи природу) і ідеальне, нематеріальне (відчуття, дух, думку, свідомість). Одним з яскравих представників Д. був французький філософ Р.Декарт.

Емпіризм - філософська, гносеологічна (див.: гносеологія) концепція, відповідно до якої джерелом знань є досвід (тобто спостереження, вимір, експеримент, чуттєві дані і т.п.). Основні представники Е. - Ф. Бекон, Д. Локк, Т. Гоббс, Д. Берклі, Д. Юм та ін. Е. близький за змістом сенсуалізм, але протилежний іншій гносеологічній концепції - раціоналізму.

Життя – філософське поняття, що виражає повноту буття людини.

Загальне - філософська категорія, що виражає все те, що притаманне декільком (чи цілому класу, безлічі) об'єктам чи речам. Прихильники діалектики визнають зв'язок З. і одиничного; З. реалізується, виявляє себе через різноманіття одиничних речей чи явищ. Тим самим "З." і "одиничне" - діалектично доповнюють одне одного; їхній діалектичний зв'язок реалізується через категорію "особливе". У відношенні буття загального (тобто того, як З. існує) у філософії зустрічаються, принаймні, дві позиції (між якими йде дискусія з часів Середньовіччя): 1) реалізм (різновид платонізму), що визнає реальність загального, і 2) номіналізм, що визнає реальність тільки одиничного (З., відповідно до номіналізму, - це лише ім'я одиничного, своєрідна бірка для нього).

Закон - філософська категорія, що виражає особливий тип зв'язків, що (іхнє буття) є: регулярними, об'єктивними, істотними (див.: сутність), загальними (стосовно об'єктів, що входять в область дії З.), необхідними (див.: необхідність), відтвореними. Повним набором таких властивостей володіють лише природничонаукові знання (знання в гуманітарних науках менш розвинуті в логіко-концептуальному відношенні). У мові З. виражається певним зв'язком понять, тобто судженням. Звичайно це імплікативне судження, тобто судження вигляду: "якщо ..., то ...". Наприклад, "Якщо температура ідеального газу постійна, то його тиск обернено пропорційний об'єму газу" (закон Бойля - Маріотта).

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін - одна із трьох закономірностей діалектичних зв'язків, сформульована вперше Гегелем як загальний закон розвитку. Цей закон стверджує, що об'єкт, який рухається, розвивається тоді і тільки тоді, коли порушується його міра. Категоріальний склад цього закону утворюють категорії: «якість», «кількість», «міра».

Закон єдності і взаємодії протилежностей - одна із трьох закономірностей діалектичних зв'язків, сформульована вперше Гегелем як загальний закон розвитку. Цей закон стверджує, що об'єкт, який рухається, розвивається тоді і тільки тоді, коли в ньому формується і розв'язується діалектичне протиріччя. Категоріальний склад цього закону утворюють категорії: «тотожність», «розходження», «протилежність», «діалектичне протиріччя».

Закон заперечення заперечення - одна із трьох закономірностей діалектичних зв'язків, сформульована вперше Гегелем як загальний закон розвитку. Цей закон стверджує, що об'єкт, який рухається, розвивається тоді і тільки тоді, коли його рух можна розглядати як (у принципі нескінченну) послідовність діалектичних заперечень. Категоріальний склад цього закону утворюють категорії: «діалектичне заперечення», «заперечення заперечення».

Заперечення діалектичне - філософська категорія, що виражає зміну однієї якісної визначеності (речі, системи і т.п.) іншою таким чином, що колишня якісна визначеність (див.: **якість**) не знищується цілком, а зберігає в собі всі "позитивне" для наступного розвитку. Іншими словами, заперечувати діалектично - це не значить сказати: "Ні!"; оголосити щось (річ, систему і т.п.) неіснуючим, а зберегти в ньому можливість наступних змін, що сприятиме розвитку.

Заперечення заперечення - філософська категорія, що виражає закономірність діалектичного заперечення, його другий ступінь. У рамках формально-логічного мислення (тобто там, де не визнається діалектика) З.з. безглузде. У так званій тріадичній концепції Гегеля З.з. представляється так: теза - антитеза - синтез. Антитеза - це перше діалектичне заперечення; синтез - це і є З.з.

Ідеалізм - філософська концепція, прихильники якої вихідним пунктом всього існуючого вважають відчуття, свідомість (це - суб'єктивний І.), або об'єктивно існуючого духа, бога, чи іншу ідеальну сутність (це - об'єктивний І.). Яскравими представниками суб'єктивного І. є Д.Берклі, Д. Юм, позитивісти, екзистенціалісти, а об'єктивного І., відповідно, - Платон, Гегель, неотомісти й ін.

Ідеологія - концепція (теоретична система), що обґрунтовує інтереси певної групи людей, співтовариства чи класу. Деякий час марксистська філософія була І. комуністичної партії; ця І. мала за мету обґрунтувати побудову комунізму.

Ідеологічна функція філософії - роль філософії як ідеології. Самій філософії ця функція внутрішньо не притаманна, однак на деяких історичних етапах деякі філософські системи можуть використовуватися владою як теоретична основа їхніх політичних ідеологій (наприклад, як це було в радянській час з марксистською філософією, що виступала теоретичною основою комуністичної ідеології).

Істина - фундаментальна категорія теорії пізнання. З часів Аристотеля І. називають відповідність знання дійсності, або інакше, називають само знання, що відповідає дійсності. Однак про природу і сутність цієї відповідності (а також розуміння самої дійсності) в історії філософії склалися різні концепції: І. як очевидність (Р.Декарт); І. як конвенція (тобто угода, прийнята деяким співтовариством); І. як загальнозначимість (тобто те, що приймається більшістю даних співтовариств). Об'єктивно І. називають те знання, зміст якого не залежить від людини. Розглядаючи І. як процес, виділяють абсолютну І. (фіксуючу моменти стійкості, сталості, завершеності в цьому процесі) і відносну І. (фіксуючу, відповідно, моменти незавершеності, мінливості в цю-

му процесі). Серед критеріїв І. часто виділяють практику. Один з важливих аспектів І. - її конкретність, тобто сукупність умов і факторів, за яких дане знання в даній ситуації застосовне саме як істинне знання.

Категорія - філософське поняття, що виражає своїм змістом найбільш загальні, фундаментальні сторони буття і пізнання і тому є невід'ємним елементом мови філософії.

Кількість - філософська категорія, що виражає величину предмета (об'єкта), можливість його оцінки, виміру в межах однієї і тієї ж якісної визначеності, тієї самої якості. Число, числова характеристика - один із прикладів вираження кількісної визначеності предмета чи явища.

Культура - світ цінностей, що мають важливе значення для суспільства, а також мають сенс і значення для особистості. К. - це також специфічний спосіб організації і розвитку людської діяльності, представлений у продуктах матеріального і духовного виробництва, у системі соціальних норм і установ, у духовних цінностях, у сукупності відносин людей до природи, між собою і до самих себе. У понятті К. фіксується як загальна відмінність людської життєдіяльності від біологічних форм життя, так і якісна своєрідність історично-конкретних форм цієї життєдіяльності на різних етапах суспільного розвитку, у рамках певних епох, суспільно-економічних формацій, етнічних і національних спільностей (наприклад, антична К., соціалістична К., українська К., і т.п.). К. характеризує також особливості свідомості, поведінки і діяльності людей у конкретних сферах громадського життя (К. праці; К. побуту; художня К., політична К. і т.п.). Розглядаючи знання як соціально-значущу цінність, до К. відносять і науку.

Марксизм - певна концепція (світоглядна установка), у якій варто розрізняти принаймні три аспекти: 1) економічний (зв'язаний з однією з головних праць К. Маркса - "Капіталом"); 2) політико-ідеологічний (у зрілому виді це - марксизм-ленізм як ідеологія комуністичних партій) і 3) власне філософський, націлений на побудову матеріалістичної діалектики (чи діалектичного матеріалізму). Саме в третьому аспекті і варто вживати термін "марксистська філософія". Марксистська філософія - одна зі складових частин марксизму поряд з науковим комунізмом і марксистською політекономією.

Матеріалізм - філософська концепція, прихильники якої вихідним пунктом, початком всього існуючого вважали природу, матерію, а свідомість, усе духовне - відповідно, результатом її розвитку.

Матерія - філософська категорія, що позначає об'єктивну реальність, яка в остаточному підсумку дається людині у відчуттях, Основні атрибути М. - рух, простір і час.

Метод - сукупність правил, що визначають і направляють діяльність людини. Це поняття одержало глибокий розвиток і широке застосування в науці, виражаючи особливості наукової діяльності. Розглядаючи функції філософії, нерідко виділяють серед них і методологічну функцію.

Методологічна функція філософії - функція, що виражає роль філософії як методу пізнання і зміни дійсності. Зокрема, у марксизмі ця орієнтація філософії доводиться до практичного перетворення дійсності. М.ф.ф. визнається не всіма філософами як основна.

Мислення - особлива діяльність свідомості зі створення, перетворення й оперування різного роду ідеальними (нематеріальними) об'єктами чи сутностями. Виражається М. у мові й у діях, поведінці людини.

Міра - філософська категорія, що виражає єдність якісної і кількісної визначеності предмета чи явища (чи простіше: єдність якості і кількості в предметі), тобто це область, у межах якої кількісні зміни не спричиняють зміну якісної визначеності. Не будь-яка кількісна зміна веде до зміни якісної визначеності, а лише та, при якій порушується М. - у цьому суть діалектичної закономірності, яку виявив Гегель (її називають законом взаємного переходу кількісних і якісних змін).

Міф - вид (форма) світогляду, у якому реальність представлена не так, як вона є насправді, а, наприклад, шляхом наділення душою Природи, приписування їй надприродних властивостей. Тим самим М. зв'язаний з фантастичним описом дійсності і тому близький казкам, легендам, переказам і т.п. М. - це сукупність (нерідко - система) уявлень про світ і місце в ньому людини; М. є певним узагальненням тих чи інших явищ природи і суспільства. Наприклад, Деметра, як персонаж відповідного грецького М., є символічне узагальнення всього землеробства, узятим в цілому, а Посейдон - символічний образ моря, усіх морів і всіх морських явищ. Однак всі узагальнення в М. не виходять за рамки чуттєвих уявлень. У цьому розумінні М. принципово відрізняється від науки чи філософії, хоча в окремі періоди людської історії наука і філософія наближалися до М. і навіть зливалися з ним.

Мова - система знаків для вираження думки і забезпечення можливості збереження і передачі інформації про дійсність, можливості комунікацій у суспільстві. Істотна роль М. для пізнання і спілкування між людьми (див. мислення). М. бувають природними (українська, англійська тощо) і штучними (М. математики, М. дорожніх знаків і т.п.). М. філософії - це М. філософських категорій.

Можливість - філософська категорія, що позначає все те, що не існує зараз, у даному місці і тепер, але може за певних умов здійснитися, реалізува-

тися в дійсності. М. і дійсність – це пара категорій діалектики, що взаємно доповнюють одна одну.

Монізм - філософська концепція, прихильники якої визнають одне начало, одну субстанцію. Якщо це матерія, то таку концепцію називають матеріалізмом; якщо це свідомість (або бог, або абсолютна ідея як у Гегеля), то таку концепцію називають ідеалізмом. У цьому розумінні від М. різко відрізняється дуалізм.

Наслідок - філософська категорія, співвідносна з категорією "причина" і виражає результат дії причини. У рамках концепції жорсткого (так званого лапласівського) детермінізму виконується ключовий принцип: одна причина → один Н. У більш "м'яких" (і тому більш реалістичних) концепціях детермінізму Н. може бути результатом дії декількох причин, або причина може приводити до декількох Н. Ідея ж зворотного зв'язку виражає вплив Н. на причину.

Наука – складна система, що є єдністю 1) знання; 2) діяльності з його одержання і 3) особливого соціального інституту, соціальної форми організації (1) і (2). Необхідні (але не достатні) характеристики наукового знання: об'єктивна істинність (див.: істина); системність; предметна визначеність (кожна Н. має свій предмет); особлива, спеціальна мова; необхідність росту наукового знання. Систему Н. як цілісне знання складають наукові факти, наукові закони, наукові гіпотези, наукові теорії. Основні функції наукового знання – описова, пояснювальна і передбачувальна. Найбільш важлива характеристика наукової діяльності - наявність особливих, спеціальних методів, засобів, приладів, установок і т.п., що ефективно забезпечують одержання наукового знання. У соціальному плані Н. організується у формі науково-дослідних інститутів, лабораторій, кафедр, наукових груп і інших наукових співтовариств, а також у формі журналів, комп'ютерної мережі "Інтернет" і інших засобів наукової комунікації. Будуючи ті чи інші картини світу, що моделюють відповідні фрагменти дійсності, а також орієнтуючи певним чином людини у світі, Н. виконує світоглядну функцію. Протягом всієї історії людства Н. була тісно пов'язана з філософією, починаючи вже з того періоду, коли людина стала пояснювати світ, виходячи з нього самого, пояснювати його таким, яким він є насправді, а не приписувати невластиві йому властивості, як це мало місце в міфі і релігії. У залежності від того, з якого періоду історії людства вести відлік історії Н., можна одержувати і різні тлумачення сутності Н. Наприклад, можна вважати початком Н. ранню античність, коли Н. зароджувалася в лоні міфу, релігії і філософії. З іншого боку, поширена точка зору, відповідно до якої справжня Н. починається з епохи Нового часу, коли формується зріле природознавство, основане на експериментальному методі і

математизованих способах опису природи. Крім того, Н. є також і частиною культури людства.

Необхідність - філософська категорія, що виражає те в бутті, що за певних умов неодмінно, обов'язково відбувається тепер і в даному місці (див. **простір**). Подія А, що обов'язково відбувається при здійсненні комплексу умов К, називається **необхідною** стосовно комплексу К. У цьому сенсі категорія "Н." доповнює категорію "**випадковість**" як діалектично протилежна їй (див. **протилежність**). Категорія "Н." близька за змістом категорії "**закон**".

Об'єкт - одна з центральних категорій теорії пізнання, що виражає те, що пізнається; тобто це фрагмент дійсності, що потрапляє в сферу пізнавальної діяльності суб'єкта. Взаємодія О. і суб'єкта носить діалектично суперечливий характер (див. **протиріччя**).

Об'єктивний - тобто існуючий незалежно від суб'єкта, людини. Цей термін вживається для характеристики філософської концепції (наприклад, "О. ідеалізм"), для характеристики істини (об'єктивна істина) і т.п.

Одиничне - філософська категорія, що виражає все те, що притаманне тільки даному об'єкту (речі чи явищу) і відсутнє в інших об'єктах, речах чи явищах. Ця категорія доповнює іншу діалектично протилежну (див. **протилежність**) їй категорію - категорію "**загальне**".

Онтологія - розділ філософії, предметом вивчення якого є буття: його види, форми, типи об'єктів і способи їхнього існування.

Особистість - поняття, що характеризує ступінь (і рівень) соціальної зрілості людини-індивіда, його самосвідомість як члена суспільства. Якщо суспільство виступає як "людина в її суспільних відносинах", то О. - це людина конкретної історичної епохи, конкретних суспільних відносин, способів їхнього індивідуального буття. О. - це соціальна якість індивіда. У ній знаходять свій прояв всі основні характеристики сутності людини, але виявляються вони в специфічній, індивідуальній формі. Як і суспільство, О. - це суб'єкт і носій життєвих потреб і конкретних способів їхнього задоволення, суб'єкт і носій усієї системи суспільних відносин.

Повсякденний світогляд (повсякденний досвід; здоровий глузд) - первинна, ще недостатньо розвинута форма світогляду, що історично виникла в епоху становлення суспільства, ще до виникнення міфу і релігії. П.с. ґрунтується головним чином на стихійному чуттєвому досвіді, первинних традиціях, а не на знанні і логічному мисленні.

Практика - філософська категорія, що виражає специфічне (протилежність теоретичному) відношення до світу, причому тлумачиться вона у фі-

лософських системах по-різному. Виступаючи ключовою категорією в марксистській філософії, трактується, наприклад, як матеріально-предметна діяльність людей з освоєння і перетворення дійсності. Її основні види: матеріальне виробництво (праця), перетворення природи, природного буття; соціальна дія – перетворення суспільного буття, зміна існуючих соціальних відносин; науковий експеримент; соціальна П. У багатьох гносеологічних системах (теоріях пізнання) П. розглядають як основу і рушійну силу пізнання, як критерій істини.

Природа – оточуюча дійсність людини, причому саме та, котра забезпечує її життєдіяльність. Частину П., що утворює рослинний і тваринний світ, відносять до біосфери; водні ресурси - до гідросфери; повітряне середовище - до атмосфери і т.п. У деяких філософських концепціях допускається повне наділення П. душою, наділення її такими якостями, як загальна чутливість (див. **гілюзійзм**). П. як природне оточення людини нерідко протиставляється світу штучно створених предметів (наприклад, "друга П." у концепції К. Маркса), куди входить також і світ **техніки**. У філософії часто використовуються трохи інше тлумачення, наприклад, що йде від Аристотеля, – у сенсі походження і сутності.

Причина - філософська категорія, що позначає явище, яке породжує інше явище і яке, у свою чергу, називається **наслідком**. Важливо підкреслити, якщо буття одного явища (А) за часом пізніше іншого явища (В) - це ще не означає, що А є П. стосовно В.

Прогрес - аспект, сторона розвитку, зв'язана з якісним перетворенням об'єкта чи явища, що приводить до їхнього удосконалення, більшої ефективності і т.п. (див. також: **заперечення діалектичне, заперечення заперечення**). З огляду на діалектичну суперечливість розвитку (див.: **протиріччя**), потрібно П. співвідносити з регресом і розглядати "регрес" і "П." як категорії, що доповнюють одна одну.

Простір - форма буття, що виражає місце розташування, протяжність, співіснування предметів (тіл, матеріальних об'єктів і т.п.) і явищ. Загальні властивості П. як форми існування матерії - об'єктивність, тісний зв'язок з іншими атрибутами матерії - часом і рухом. Деякі філософи (наприклад, І. Кант) вважають П. апіорною формою чуттєвого споглядання суб'єкта. Серед часткових властивостей (фізичного) П. виділяють тривимірність; симетрію (як рівноправність лівого і правого); визначену залежність просторових характеристик об'єкта від швидкості його руху (наслідок спеціальної теорії відносності А.Ейнштейна) і наявності поблизу нього важких мас (наслідок загальної теорії відносності А.Ейнштейна).

Протилежність - філософська категорія, що виражає граничний стан розходження.

Протиріччя – відношення між, принаймні, двома протилежностями.

Протиріччя діалектичне – співвідношення протилежностей, при якому вони (одночасно) і виключають, і доповнюють один одного.

Рационалізм – філософська концепція, відповідно до якої джерелом наших знань є не чуттєвий досвід, а розум, що включає в себе мислення, інтелектуальну інтуїцію і т.п. Р. протистоїть іншій гносеологічній концепції – емпіризму (і сенсуалізму). Найбільш значимими представниками Р. епохи Нового часу (коли ця концепція найбільш чітко проявилася) є Р.Декарт, Г.Лейбніц, Б.Спіноза й ін.

Реальність – усе те, що має дійсне існування (на відміну від можливого і віртуального способу існування) і що може бути відзначено, відображено в дійсності. У філософській онтології звичайно виділяють об'єктивну Р., що, наприклад, виражається в категорії "матерія", і в суб'єктивну Р., наявність якої невід'ємна від її носія – суб'єкта.

Релігія – форма (вид) світогляду, у якій дійсність представлена у фантастичних образах, шляхом введення надприродних властивостей і сутностей. На відміну від повсякденного світогляду (повсякденного досвіду), Р. є ієрархічною системою. Ієрархічним центром монотеїстичних Р. є Бог. У логічному і понятійному відношенні Р. є більш розвинутою системою, ніж міф і, тим більше, ніж повсякденний досвід; Р. включає не тільки різноманітні чуттєві образи, але й абстракції досить високого рівня розвитку. На відміну від науки, Р. ґрунтується не на знанні, а на вірі. У суспільстві Р. функціонує через церкву (де відбуваються релігійні обряди, ритуали і т.п.) і інші об'єднання віруючих.

Річ – філософське поняття, що виражає щось, що має певне положення в просторі і в часі, причому цим "щось" може бути предмет, об'єкт, явище, процес і т.п. Р. визначається, з одного боку, своїми властивостями, а з іншого боку – відносинами до інших речей.

Розвиток – особливий рух, що характеризується прогресивною спрямованістю якісних перетворень (див.: **заперечення заперечення, якість, протиріччя, прогрес**). Р. є предметом осмислення в багатьох філософських системах (див.: **онтологія**), наприклад, у різних концепціях діалектичної філософії. Діалектика виступає як найбільш загальна теорія Р.

Рух – філософська категорія, що виражає один з атрибутів буття, – будь-які зміни, у тому числі зміни стану якого-небудь предмета (чи об'єкта). Стосовно матерії Р. виступає як її атрибут поряд із простором і часом (тобто рух матерії може відбуватися не інакше як у просторі і часі). Виділяють різні форми Р. матерії: механічну, фізичну, хімічну, біологічну, соціальну. Ці форми взаємозалежні. Однак іноді ці зв'язки абсолютизують, що приводить до редукціонізму – філософської концепції, відповідно до якої допускається

зведення (редукція) вищої форми Р. (наприклад, біологічної) до нижчої форми Р. (наприклад, механічної). Таку позицію (концепцію) інакше називають механіцизмом; тобто механіцизм - різновид редукціонізму. За певних умов Р. може стати розвитком.

Самосвідомість - здатність людини, її свідомості критично оцінити свій стан, своє буття; це здатність мов би подивитися на себе з боку, співвіднести себе з іншими, подібними собі.

Свідомість - філософська категорія, що виражає найбільш важливі атрибутивні характеристики людини. Звичайно С. протиставляють матерії, природі. У рамках ідеалізму С. виступає вихідним пунктом розгортання філософської системи (тобто С. первинна стосовно матерії, природи). У матеріалізмі ж С. є вторинною, тобто є продуктом розвитку матеріальної дійсності. У цьому розвитку, як свідчать наукові дані, вирішальну роль зіграли праця і мова (мовна діяльність). Серед згаданих атрибутивних характеристик людини в діяльнісному плані (тобто С. як діяльність) виділяють: цілепокладання, емоції, волю, знання (їх іноді називають складовими частинами С.). У філософії і психології дуже популярна концепція С., основана на ідеях австрійського лікаря-психіатра З. Фрейда. Він розділяв людську діяльність на три складових: 1) Я (тобто власне свідомо діяльність людини); 2) ВОНО (підсвідомість) і 3) СУПЕР-Я (тобто діяльність, обумовлена нормами і традиціями культури, моралі і т.п.). Відповідно до цієї концепції, підсвідомість прихована в глибині С., а реальне свідоме поведіння нормальної людини контролюється за допомогою супер-я, що виконує функцію своєрідних фільтрів, які регулюють нормальну поведінку людини у відповідних ситуаціях. Крім того, С. має як індивідуальний (С. окремої людини), так і соціальний аспекти. В останньому випадку носієм С. виступає група людей чи навіть суспільство, і тому в таких ситуаціях нерідко вживають поняття "суспільна свідомість".

Світогляд - узагальнена система поглядів на світ і місце в ньому людини. Це - система поглядів, оцінок, норм, установок, що виражають відношення людини до світу і виступають орієнтиром і регулятивом його поведінки. Предмет С. - відношення "Людина - світ" у всьому різноманітті його аспектів. До їхнього числа відносяться (також є і структурними компонентами С.): буттєвий (цей компонент містить питання, що відносяться до світоустрою: "що було на початку світу?"; "Світ вічний чи кінцевий у часі?"; "Світ - це хаос чи космос?" і т.п.); пізнавальний (картина світу і способи її одержання); практичний (освоєння і зміна світу через діяльність людини); аксіологічний ("шкала" цінностей людини і ціннісна орієнтація). Тим самим С. виражає духовно-практичне освоєння світу. Ступінь зрілості С. характеризують його рівні. На рівні світовідчуття переважає чуттєво-емоційне відношення людини

до світу, віддається пріоритет не знанню, а думці, традиціям, що ще не осмислені, не відрефлексовані людиною. На рівні світорозуміння людина усвідомлено відноситься до світу, відноситься до світу як соціально значима особистість, при цьому людина здатна пояснювати й обґрунтовувати свої дії і вчинки. Пояснення й обґрунтування здійснюється на основі знань (у тому числі наукових знань), а не думок, традицій і авторитетів. Існують такі види С.: міфологічний (див. міф), релігійний (див. релігія), філософський (див. філософія), науковий (див. наука), художній (див. мистецтво) і ін. Особливе місце займає повсякденний С., що виражає життєвий досвід людини, її, так би мовити, здоровий глузд.

Світоглядна функція філософії - роль філософії як світогляду, його теоретичної основи, тому що філософія - насамперед світоглядне знання.

Сенсуалізм - філософська (гносеологічна) концепція, відповідно до якої джерелом знання є чуттєвий досвід, чуттєві дані, показання органів чуття. "Немає нічого в розумі, чого спочатку не було б у чуттях" - так гранично просто виразив С. англійський філософ XVII в. Д. Локк. В історії філософії зустрічається матеріалістичний С. (Ф.Бекон, і ін.) і ідеалістичний С. (Д.Берклі, Д.Юм, Е.Мах і ін.). С. тісно зв'язаний з іншою гносеологічною концепцією - емпіризмом.

Система - це сукупність взаємозалежних елементів (тобто упорядкована безліч), об'єднаних у деяку цілісність зі своєю структурою, формою; тому С. не є проста сума своїх елементів, частин.

Скептицизм - філософська, гносеологічна (див. Теорія пізнання) концепція, прихильники якої сумніваються у вірогідності показань органів чуття і взагалі у можливості об'єктивного пізнання, а також у можливості досягти істинного знання, істини. С. - дуже впливова філософська концепція, і проведений логічно послідовно, він приводить до агностицизму.

Суб'єкт - одна з центральних категорій теорії пізнання, що позначає того, хто пізнає об'єкт. С. може бути окрема людина-індивід, група людей, або суспільство. Взаємодія С. і об'єкта носить діалектично суперечливий характер (див. протиріччя).

Субстанція - філософська категорія, що виражає основу буття. Наприклад, для матеріалістичної філософії (див. матеріалізм) у якості С. виступає матерія. Однак є й ідеальні, духовні С.- ідеї (наприклад, як у ідеалізмі Платона), Бог і ін.

Суспільна свідомість - філософське поняття, що виражає сукупність ідей, поглядів і концепцій, носієм яких виступає група людей чи суспільство в цілому. Поняття "С.с." доповнює поняття "індивідуальна свідомість" (див. свідомість). Розрізняють "суспільну психологію" і "суспільну ідеологію" як поняття, що виражають різні рівні зрілості С.с. (див. ідеологія). Серед найбільш фундаментальних форм С.с. відзначимо: політичну свідомість; мораль;

художню свідомість (відображуване, наприклад, у мистецтві); правосвідомість (відображуване, наприклад, у юриспруденції); релігію; науку; філософію.

Суспільство - система людей і специфічних відносин між ними. С. - це складна система, елементами якої, у свою чергу, є системи меншого ступеня складності - держава, церква, політичні партії, інші громадські організації, родина і т.п. С. як складна система істотно відрізняється від таких систем, як череда, рій, мурашник, газ, галактика і т.п. насамперед тим, що його елементи - це люди, у яких є свідомість, а відносини, що складаються між ними - це відносини між суб'єктами, між особистостями. Такі відносини якісно відрізняються від відносин між усіма біологічними об'єктами і - тим більше - від відносин між об'єктами в неживій природі, наприклад, від фізичних взаємодій.

Сутність - філософська категорія, що виражає найбільш важливі, глибинні риси і зв'язки явищ, спосіб існування об'єктів, що якісно відрізняється від буття речей чи буття явищ (тобто С. існує не так, як існує явище). У дійсності ж С. реалізується в різноманітті явищ. Серед філософських концепцій є такі, котрі як визнають зв'язок явищ і С. (наприклад, у концепціях, що приймають до діалектики), так і заперечують цей зв'язок (наприклад, у системі І. Канта), різко протиставляючи явища і С.. Багато філософів розглядають С. як сукупність глибинних зв'язків, відносин і внутрішніх закономірностей (і тут "С." близька категоріям "якість", "закон"), що визначають основні риси і тенденції розвитку розглянутої системи.

Теорія пізнання (чи інакше: **гносеологія**) - складова частина кожної розвинутої філософської системи. Головна задача Т.п. - описати, як людина пізнає світ, які закономірності пізнавального процесу. Основні категорії Т.п. - "об'єкт", "суб'єкт", "істина", "знання" і ін.

Тотожність - філософська категорія, що виражає відношення однакової предметів. Два предмети А і В тотожні по відношенню один до одного, якщо всі властивості А властиві В, а також усі властивості В властиві А. У реальній дійсності абсолютної Т. не буває; Т. завжди у певному сенсі відносна; Т. несе із собою відмінність. "Т." і "відмінність" - це категорії, які доповнюють одна одну.

Філософія - теоретична форма світогляду, яка має такі фундаментальні властивості: а) універсальність; б) орієнтацію на корінні питання буття, на граничні його підвалини; в) критичність, рефлексивність. Під універсальністю розуміється та обставина, що філософський світогляд має відношення

до природи, суспільства і до духовної сфери (свідомість, пізнання тощо). Корінними питаннями буття виступають такі, як питання про початок всього існуючого, питання про вічність і нескінченність, про життя людини тощо. Порівняно недавно ці корінні питання філософський світогляд тісно пов'язував з так званим основним питанням філософії, тобто з питанням про відношення мислення до буття, свідомості – до матерії. Проте так сформоване питання має смисл не для будь-якої філософської системи, а лише для філософських систем типу системи Гегеля.

Під рефлексією, згаданою у пункті в), розуміється критичне осмислення людиною власної діяльності, її результатів і наслідків. При цьому, якщо таке осмислення проводиться на основі філософських категорій і принципів, то ми маємо справу із філософською рефлексією. На відміну від конкретних наук (наприклад, фізики), що характеризуються такими ознаками, як об'єктивна істинність і загальнозначимість тверджень (наприклад, законів природи), емпірична обґрунтованість тощо, невід'ємною рисою Ф. є наявність у ній "людського виміру" (тобто у будь-якому філософському тексті – явно чи неявно – «присутня» людина). Ф. – це світоглядне знання, що претендує на універсальний, цілісний образ світу (на відміну, наприклад, від фізики, яка вивчає лише неживу природу, хоча й найбільш фундаментальні її закони). В наш час світ філософських знань досить диференційований і розгалужений; Ф. сьогодення – це складна система, що включає такі підсистеми, як онтологія; гносеологія (останнім часом використовується термін «епістемологія», що позначає вчення про знання); аксіологія; соціальна філософія (вчення про суспільство) та ін. Такі дисципліни, як логіка, естетика, етика, що були раніше в системі Ф., тепер стали самостійними дисциплінами. Серед основних функцій Ф. виділяють світоглядну, гносеологічну, методологічну, аксіологічну.

Форма - філософська категорія, що виражає спосіб організації змісту. У цьому (організаційному) сенсі "Ф." близька поняттю "структура", що виражає інваріант системи, тобто те, що зберігається (у смислі будови системи) при всіх можливих її змінах, перетвореннях. В історії філософії мається широкий спектр тлумачень категорії "Ф." - від концепції активної, діючої Ф. Аристотеля (на противагу пасивній матерії) до сучасних концепцій абстрактності математичних Ф. у дусі платонізму. У матеріалізмі Ф. звичайно розглядається як вторинна стосовно матеріального змісту.

Цілепокладання - одна з найважливіших характеристик свідомості, що виражають його активність, діяльну сутність. Активність ця зв'язана з діяльністю, спрямованою на досягнення людиною поставленої мети.

Цінність - особлива характеристика (особливий тип) відношення людини до світу. Поняття "Ц." виражає людське, соціальне і культурне значення певних об'єктів і явищ дійсності. Усе різноманіття предметів людської діяльності, суспільних відносин і включених у їхнє коло природних явищ може виступати в якості "предметних Ц." як об'єктів ціннісного відношення, тобто оцінюватися в плані добра чи зла, істини чи оман, краси чи потворності, припустимого чи неприпустимого, справедливого чи несправедливого і т.п. Способи і критерії, на основі яких виробляються самі процедури оцінювання відповідних явищ, закріплюються в суспільній свідомості і культурі як "суб'єктні Ц." (установки й оцінки, імперативи і заборони, цілі і проекти, виражені у формі нормативних уявлень), виступаючи орієнтирами діяльності людини. "Предметні" і "суб'єктні" Ц. тим самим є мов би двома полюсами ціннісного відношення людини до світу.

Явище - конкретна подія, властивість чи процес, що виражають зовнішні сторони дійсності і представляють форму прояву і виявлення деякої сутності. Тим самим "Я." і "сутність" - співвідносні, що взаємно доповнюють одна одну філософські категорії.

Якість - філософська категорія, що виражає визначеність предмета (об'єкта) як даного, як предмета даного типу, класу (наприклад столу саме як столу, тобто меблів певного типу). Я. - це сукупність властивостей предмета, що виражають його цілісність, найбільш істотні його особливості. Гегель писав, що Я. є те в предметі, втрачаючи яке предмет перестає бути самим собою.

Тематичний план повного курсу

Розділ I. ВСТУП

1. Філософія, її предмет і основні функції.

Розділ II. Основні етапи і течії в історії філософської думки.

2. Філософія від античності до середини XIX століття.
3. Основні філософські течії XX століття.
4. Становлення та розвиток філософської думки в Україні.

Розділ III. ПРОБЛЕМА БУТТЯ

5. Буття і матерія.
6. Детермінізм.
7. Діалектика.
8. Філософські аспекти відношення людини до природи.

РОЗДІЛ IV. ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ

9. Людина як об'єкт філософського осмислення.
10. Свідомість.
11. Пізнавальне відношення людини до світу.
12. Проблема свободи і сенсу життя

РОЗДІЛ V. ПРОБЛЕМА СУСПІЛЬСТВА

13. Суспільство як об'єкт філософського осмислення.
14. Матеріальне і духовне життя суспільства.
15. Філософське осмислення культури.
16. Суспільний прогрес і сенс історії.

Питання до екзамену з філософії

1. Поняття світогляду; його структура, рівні і види.
2. Філософія як світоглядне знання.
3. Філософія і наука.
4. Основні функції філософії.
5. Філософія давньої Індії і Китаю.
6. Антична філософія. Афінська школа.
7. Філософія Середньовіччя й епохи Відродження.
8. Філософія Нового часу.
9. Класична німецька філософія.
10. Основи марксистської філософії.
11. Сцієнтизм як напрямок філософії XX століття.
12. Антисцієнтистський (антропологічний) напрямок філософії XX століття.
13. Релігійно-філософські концепції XX століття.
14. Становлення і розвиток філософської думки в Україні.
15. Філософія Г. Сковороди.
16. Філософська категорія «буття». Види буття.
17. Буття, субстанція, матерія, природа. Матерія як філософська категорія.
18. Атрибути буття – рух, простір, час.
19. Проблема єдності світу.
20. Буття як світ у цілому і його обумовленість (детермінація).
21. Поняття зв'язку. Різноманіття зв'язків у світі.
22. Еволюція уявлень про детермінізм. Філософський детермінізм.
23. Категорія “закон”. Класифікація законів.
24. Детермінізм і діалектика. Об'єктивна і суб'єктивна діалектика.
25. Діалектика – вчення про загальні зв'язки і розвиток. Філософські і конкретно-наукові концепції розвитку.
26. Закономірності діалектичних зв'язків (закони діалектики).
27. Категорії діалектики.
28. Еволюція уявлень про взаємини людини і природи.
29. Екологічна проблема як одна з глобальних проблем сучасності.
30. Людина як філософська проблема.
31. Особливості філософського підходу до людини.
32. Образи людини в історії філософської думки.
33. Проблема антропосоціогенезу.
34. Біологічне і соціальне в людині.
35. Концепції свідомості.
36. Свідомість і мозок.
37. Свідомість як суб'єктивна реальність.

38. Соціальна сутність свідомості.
39. Основні концепції пізнання.
40. Суб'єкт і об'єкт пізнання.
41. Чуттєве і раціональне (логічне) у пізнанні.
42. Проблема істини і її критеріїв.
43. Особливості наукового пізнання і сутність науки.
44. Проблема свободи в філософії.
45. Життя і її сенс.
46. Проблема смерті і безсмертя.
47. Суспільство як об'єкт наукового дослідження і філософського осмислення. Особливості філософського підходу до суспільства.
48. Суспільство як складна система. Структура суспільства.
49. Різноманіття видів буття суспільства.
50. Суспільство й особистість.
51. Суспільне виробництво як соціально-філософська категорія. Економічне, політичне і правове життя суспільства.
52. Суспільна свідомість і її форми.
53. Філософські концепції культури й основні підходи до її осмислення.
54. Культура і цивілізація.
55. Поняття філософії історії.
56. Ідея прогресу і його суперечливість.
57. Глобальні проблеми сучасності і їхнє філософське осмислення.
58. Філософія і футурологія.

ПІДРУЧНИКИ ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ, ВИДАНІ ЗА ОСТАННЄ ДЕСЯТИЛІТТЯ

- Філософія: Підручник (Бичко І.В., Бойченко І.В., Табачковський В.Г. та ін.). - К., 2001
- Бичко А.К. Історія філософії. Навчальн. посібник. - К., 2001
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. - К.- Львів, 2001
- Радугін А.А. Філософія: Курс лекцій (2-е изд.). - М., 2001
- Степанов В.Я. Філософія. Навчальн. посібник. - Вінниця, 2001
- Вундт В. Введение в философию. - М., 2001
- Хрестоматія по истории философии (западная философия). - М., 2001
- Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач та ін.). 2-е вид. - Харків, 2000
- Спиркин А. Философия. Учебник. - М., 2000
- Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. - М., 2000
- Вступ до філософії. Історико-філософська пропедевтика. Підручник. - К., 1999
- Татаркевич В. Історія філософії. В 3-х тт. - Львів, 1999
- Філософия. Часть первая: История философии. Учебное пособие (ред. В.И. Кирилов и др.). - М., 1999
- Канке В.А. Основы философии. Учебник. - М., 1999
- Кузнецов В.Г., Кузнецова И.Д., Миронов В.В., Момджян К.Х. Философия. Учебник. - М., 1999
- Грядовой Д. И. Философия. Структурный курс основ философии. Учебное пособие. - М., 1999
- Тихонравов Ю.В. Философия. Учебное пособие. - М., 1999
- Лук'янець В.С., Соболев О.М. Філософський постмодерн: Навчальн. посібник. - К., 1998
- Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. К., 1998
- Философия (ред. В.Губин). - М., 1998
- Пассмор Д. Сто лет философии. - М., 1998
- Тичман Д., Эванс К. Философия. Руководство для начинающих. - М., 1998
- Філософія. Навчальний посібник (ред. І.Ф.Надольний). - К., 1997
- Від витоків до середини XIX століття: Корот. довід. з історії філософії. - К., 1997
- Горак Г. І. Философия Курс лекцій. - К., 1997
- Краткая история философии. Учеб. пособие (ред. В.Г. Голобокова). - М., 1997
- Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. В 4-х тт. - СПб., 1997
- Основы онтологии. Учебное пособие (ред. Ф.Ф.Вякерев и др.). - СПб., 1997
- Основы философии в вопросах и ответах. Учебное пособие. - Р. на Д., 1997
- Діденко В.Ф. Філософія: Проблеми, категорії, теорії. Навч. посібник. - К., 1996
- Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. - К., 1996
- Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. - К., 1996

- Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. - К., 1995
 Філософія. Підручник (ред. Г.Заїченко). - К., 1995.
 Философия. Учебник для ВУЗов (ред. В.П.Кохановский). - Ростов-на-Дону, 1995.
 Булатов М.О., Малеев К.С., Загороднюк В.П., Солонько Л.А. Філософія ноосфери. - К., 1995
 Малышевский А. Ф. и др. Введение в философию. Учебное пособие. - М., 1995
 Курбатов В.И. Философия в парадоксах. - Р.-на-Д., 1995
 Немировская Л. З. Философия. Курс лекций. - М., 1995
 Історія філософії України. Підручник. - К., 1994
 Философия. Учебное пособие (ред. Е.В. Осичнюк). - К., 1994
 Читанка з історії філософії у 6 книгах. Книга 6. Зарубіжна філософія XX століття. - К., 1993
 Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). - К., 1993
 Історія філософії України. Хрестоматія. Навчальн. посібник. - К., 1993.
 Кочергин А.Н. Философский лабиринт. - М., 1992
 История философии в кратком изложении. - М., 1991.
 Мир философии: Книга для чтения. В 2-х частях. - М., 1991.

ФІЛОСОФСЬКІ СЛОВНИКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

- Філософський енциклопедичний словник (Від. ред. В.І.Шинкарук). - К., 2002
 Философская энциклопедия. В 4-х. Тт. - М., 2000-2001
 Блинные Л.В. Великие философы. Словарь-справочник. - М., 1999
 Словник-мінімум з філософських термінів та методичні вказівки до його опанування (уклад. Л.П. Гончар). - Вінниця, 1997
 Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. - К., 1997
 Соловьев В.С. Философский словарь. - Р.-на-Д., 1997
 Человек и общество (философия): Словарь-справочник. - Р.-на-Д., 1996
 Горбунов Т.В., Гордиенко Н.Ф., Карпунин В.А. Школьный философский словарь. - М., 1995
 Краткая философская энциклопедия. - М., 1994
 Философский словарь (ред. И.Т. Фролов). 6-е изд. - М., 1991
 Современная западная философия. Словарь. - М., 1991
 Философский энциклопедический словарь. 2-е изд. - М., 1989
 Філософський словник. 2-е вид. - К., 1986
 Краткий словарь по философии. 4-е изд. - М., 1982
 Философская энциклопедия в 5-ти тт. - М., 1960-1970

Навчальне видання

Ратніков В.С.

Філософія: стислий конспект лекцій з тестами, завданнями до самостійної роботи та словником основних понять і термінів. Частина I.

Навчальний посібник.

Оригінал-макет підготовлено автором
Редактор В.О.Дружиніна

Навчальний відділ ВДТУ
Свідоцтво Держкомінформу України
серія ДК №746 від 25.12.2001
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, ВДТУ

Підписано до друку	18.12.2002 _p	Гарнітура Times New Roman
Формат 29,7 × 42 ^{1/4}		Папір офсетний
Друк різнографічний		Ум. друк. арк. 4.57
Тираж 250 прим.		

Віддруковано в комп'ютерному інформаційно-видавничому центрі
Вінницького державного технічного університету
Свідоцтво Держкомінформу України
Серія ДК №746 від 25.12.2001
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95